

De Maaskant Dialogen

Vier dialogen over architectuur
als publieke zaak

De
Maaskant Dialogen
Vier dialogen over architectuur
als publieke zaak

“U moet niet vergeten, heren, alle mooie theorieën van architecten eindigen als ze gaan bouwen, dan gaat men toch gevoelsmatig... ik bedoel, er zijn in het leven twee dingen, het verstand en het gevoel, maar het verstand is altijd een eiland in de zee van het gevoel, men beslist gevoelsmatig, alle theorieën stoppen op hetzelfde moment dat je gaat ontwerpen.”

Huig Maaskant

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Een korte introductie op Kriterion op het Groothandelsgebouw	11
Maaskant Dialoog #1 over stedelijke marginaliteit	15
Een korte introductie op het Industriegebouw	23
Maaskant Dialoog #2 over democratisering van architectuur	27
Een korte introductie op Maaskant en landbouw	35
Maaskant Dialoog #3 over het platteland	39
Een korte introductie op Maaskant en energie	49
Maaskant Dialoog #4 over de energietransitie	53
Overzicht prijswinnaars 1978-2019	61
Colofon	64

“We zijn ondertussen bewust geworden van het belang van kleinschaligheid in de stad, dat je op die kleine schaal iets teweeg kunt brengen dat grote gevolgen heeft. Niet noodzakelijk grootschaliger, maar met meer impact op mensen, met meer precisie en met een groter draagvlak en betrokkenheid.”

Beitske Boonstra tijdens De Maaskant Dialogen #2

Veertig jaar Stichting Rotterdam-Maaskant: 1978-2018

Inleiding

In 2018 was het veertig jaar geleden dat de eerste Rotterdam-Maaskantprijs werd uitgereikt. In dit lustrumjaar startte de Stichting Rotterdam-Maaskant een reeks Maaskant Dialogen om nieuwe maatschappelijke opgaven met grote gevolgen voor de toekomst te verkennen. De vier dialogen over actuele thema's als klimaatadaptatie, circulaire economie, gezondheid, nieuwe armoede, sociale tweedeling en de veranderende verhouding tussen burger en overheid zijn gevoerd door voormalige winnaars van de Maaskantprijs en visionaire denkers.

Hugh Maaskant, de Rotterdamse architect die in 1976 de Stichting Rotterdam-Maaskant oprichtte, stond in zijn werkende leven bekend om zijn modernistische gebouwen met een on-Nederlandse, grootse allure. Gebouwen als de Euromast, het Johnson Wax gebouw, het provinciehuis in Den Bosch of het Groothandelsgebouw hebben de tand des tijds bovendien opvallend goed doorstaan.

Maaskant vond dat een architect een bijdrage moest leveren aan maatschappelijke opgaven, ook als deze niet direct tot het eigen vakgebied behoorden. Geheel in zijn eigen stijl om voor het beste te gaan en ook de allerbesten te prijzen, richtte hij aan het eind van zijn leven de Stichting Rotterdam-Maaskant op. De stichting zorgt ervoor dat afwisselend de Grote Maaskantprijs wordt uitgereikt aan personen die intermediairen tussen het publiek en de architectuur en de Jonge Maaskantprijs voor veelbelovende ruimtelijk ontwerpers niet ouder dan 35 jaar. De lijst met winnaars sinds 1978 is eclectisch, van ontwerper tot politicus, van wetenschapper tot journalist. Zij laten allemaal – op een eigen manier en in hun tijd – zien hoe zij bijdragen aan de maatschappelijke opgaven. De plek die de bebouwde en landschappelijke omgeving inneemt in het culturele en maatschappelijke leven wordt door hen vergroot, verhelderd en versterkt.

Andere rol ruimtelijke ordening

Toen de Maaskantprijs in 1978 voor het eerst werd uitgereikt was die belangrijke rol van de ruimtelijke ordening nog best wel evident: er was een rijksbeleid, sociaal huisvestingsbeleid en een landelijk beleid dat op alle mogelijke manieren – economisch, technisch, financieel, sociaal – houvast bood aan lokale uitvoeringen. De maatschappelijke betrokkenheid van bewoners en belanghebbenden was toen ook op een hoogtepunt. Bij het verschijnen van het vorige lustrumboek in 1998 was de maatschappij op het hoogtepunt van economische bloei, een vercommercialisering van de publieke ruimte en de vliegende start van de netwerkmaatschappij.

Weer twintig jaar later, in 2018, is de wereld diepgaand veranderd. Ruimtelijke ordening is niet meer 'in' bij het grote publiek, decentralisatie en mondialisering hebben het krachtenveld verschoven naar een baaiend aan marktpartijen en belanghebbenden, die vaak niet eens meer lokaal zijn verankerd.

Visie op toekomstige samenleving

De aarde is vol en verbonden, en de complexiteit van planning is daarvoor enorm toegenomen. Voorheen onwrikbare waarden en rollen zijn op zijn kop gezet en de rol van ontwerpers is daardoor fundamenteel veranderd en diverser geworden. De roep om een maatschappelijke betrokkenheid van ontwerpers is echter nog steeds sterk hoorbaar, zowel met betrekking tot een rechtvaardige indeling van de samenleving, een bestendige voedselvoorziening, een publieke ruimte zonder uitsluitingen, klimaatbestendigheid of energietransitie, om maar enkele van die urgente actuele opgaven te benoemen. Want als het om een visie gaat op een toekomstige samenleving is het logisch dat ontwerpers daarin het voortouw nemen en het goede voorbeeld geven. En dus niet in een achterhoede trachten door te bouwen met fossiele middelen, letterlijk en figuurlijk.

Vier Maaskant Dialogen

Het bestuur van de Stichting Rotterdam-Maaskant organiseerde samen met **THIJS BARENDSE** van De Dépendance en moderator **SASKIA VAN STEIN** vier publieke dialogen tussen juni 2018 en juni 2019. Deze publicatie is het verslag van vier boeiende avonden. Iedere avond werd ingeleid door **MICHELLE PROVOOST**, die het thema behandelde vanuit het perspectief en het tijdsgewricht van Hugh Maaskant. Ook werden twee van de dialogen georganiseerd in gebouwen van Maaskant.

Stedelijke marginaliteit

De tweedeling in de samenleving was het thema van een lezing van de Canadese **LOÏC WACQUANT**. Zijn focus van onderzoek ligt op stigmatisering van wijken en de rol van overheden daarin. Maaskantprijswinnaar **ARNOLD REIJNDORP**, ruimtelijk en sociaal wetenschapper gaf hem van repliek vanuit de Nederlandse context. In de strijd om de middenklasse aan te trekken is er tegelijkertijd een sociale plicht om het precariaat niet in de steek te laten. Een helder boodschap aan ontwerpers om hun maatschappelijke betrokkenheid te vergroten.

Zelforganisatie

De tweede dialoog ging over de veranderende rol van burgers in het denk- en maakproces van de ruimtelijke omgeving en vastgoed. **BEITSKE BOONSTRA** promoveerde op hedendaagse participatie en co-evolutieprocessen in de ruimtelijke ordening, waar **ADRI DUIVESTIJN** als bestuurlijk actor daarin het historisch perspectief schetste. Het bestrijden van fossiele machtsbolwerken en het ondersteunen van vernieuwende initiatieven is hard nodig om de Nederlandse ruimtelijke ordening democratisch en duurzaam te vernieuwen.

Landbouw

De opgaven in het landelijk gebied en de landbouw werden geduid door **LOUISE FRESCO**, als kennisdrager van wereldwijde landbouwtransities. **REM KOOLHAAS**, architect en maker van een nieuwe tentoonstelling over het landelijk gebied was haar gesprekspartner. Zij bespraken de culturele positie die mensen innemen ten aanzien van hun voedsel en natuurlijke omgeving. Een afstandelijke en abstracte positie splitst de maatschappij. De ontwerper van nu en de toekomst zal zich continu en praktisch moeten verbinden met voedselbronnen en de natuurlijke omgeving.

Energietransitie

De energietransitie werd door **DIEDERIK SAMSOM**, deskundige in de energietransitie en voormalig actievoerder bij Greenpeace, op positieve wijze beschouwd, waar **DIRK SIJMONS**, meervoudig Maaskantprijs-winnaar, een sceptische blik tegenover stelde. De energietransitie is geen opgave als een stadsvernieuwingsplan of aardgasnet, al is het maar omdat er geen geld of centrale sturingskracht voor is. Waar is de visionair die het aandurft om eens niet uitsluitend vanuit de mens met haar economische groei te ontwerpen, maar vanuit een overlevingsplan voor de gehele aarde?

Voortdurende maatschappelijke betrokkenheid

Het bestuur van de Stichting Rotterdam-Maaskant vindt het belangrijk dat de vier dialogen voor een groter publiek toegankelijk zijn en hoopt met deze publicatie de lezer aan te zetten tot nadenken en nadere dialogen. Het bestuur wil met de dialogen tevens een tussenbalans opmaken van de eigen doelstelling. Ondertussen is na zeventien Rotterdam Maaskantprijzen voor jonge architecten en negentien uitreikingen van de Grote Rotterdam Maaskantprijs begonnen aan het 41e jaar en de achttiende Jonge Maaskantprijs. Het bestuur hoopt de maatschappelijke betrokkenheid van ontwerpers nog lang te kunnen prijzen. De dialogen zijn mede mogelijk gemaakt door het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Wies Sanders en Joost Schrijnen

bestuursleden Stichting Rotterdam-Maaskant

v.l.n.r. Saskia van Stein, Arnold Reijndorp, Loïc Wacquant

v.l.n.r. Saskia van Stein, Adri Duivesteijn, Beitske Boonstra

v.l.n.r. Rem Koolhaas, Louise Fresco

v.l.n.r. Diederik Samsom, Dirk Sijmons, Thijs Barendse

Michelle Provoost in Kriterion, Groothandelsgebouw in de achtergrond een foto van Kriterion

Saskia van Stein in Kriterion, Groothandelsgebouw in de achtergrond een foto van Groothandelsgebouw

Een korte introductie op Kriterion op het Groothandelsgebouw

een column uitgesproken door Michelle Provoost
tijdens Maaskant Dialoog #1

Het gebouw waar we vandaag zijn, het Groothandelsgebouw, opende 65 jaar geleden, in 1953. Groothandelaars konden hier hun producten, zoals ijzerwaren, parfum, shampoo, gordijnen, meubels en dergelijke, verkopen aan detailhandelaars en vakmensen in heel Rotterdam. Het was een reusachtige bijenkorf waar kappers, timmermannen en loodgieters over het viaduct achterom of de verhoogde dienstweg aan de voorkant met hun vrachtwagens, auto's, fietsen en handkarren in reden, om er volgeladen weer uit te rijden met hun producten en spullen die ze nodig hadden voor hun bedrijvigheid en winkels.

Het is een fascinerend gebouw in zijn ontwerp en programma, en tamelijk uniek. Misschien zag u het curieuze, niet helemaal modernistische ontwerp of was u verrast door dat vreemde doosachtige object bovenop het dak, dat een cinema bevat. Deze beroemde cinema Kriterion is echter veel meer dan een folly bovenop een gebouw of een speeltje van een filmscherm dat opgetrokken wordt om een groot raam te onthullen. Het heeft een andere betekenis, waar ik kort op wil ingaan. Namelijk, hoe Kriterion door de stedelijke machthebbers werd ingezet als een symbool én als een propagandistisch instrument voor de creatie van het naoorlogse stadsbeeld. Het is niet overdreven om te stellen dat dit nieuw gecreëerde beeld zo krachtig was dat zijn invloed tot de dag van vandaag merkbaar is.

Toen het Groothandelsgebouw in 1953 werd geopend, drukte de koningin op een knop waardoor een relict op het dak werd geactiveerd: de scheepshoorn van de Statendam. Het vlaggenschip van de Nederlandse koopvaardijvloot, dat gedurende het Rotterdams bombardement tragisch verbrandde en zonk. Het Groothandelsgebouw was het symbool en de eerste manifestatie van de wederopstanding van de stad. Niet eerder was er een gebouw van die grootte en schaal gerealiseerd.

De bijzondere combinatie van het programma en de locatie sprak boekdelen: een paleis van groothandel pal naast het station. Niet één van cultuur, handel of nachtleven, maar één van zakelijke handel. De entree tot de stad zei: dit is een zakenstad, niet zozeer van de arbeiders, zoals Rotterdam normaliter werd gezien en beschreven, maar een stad van zakenlui en ondernemers.

Het Groothandelsgebouw was diep geworteld in die zakenwereld: gedurende de hongerwinter van 1944 droomden de zakenlui, Kamer van Koophandel en de zakelijke elite van de stad over grote plannen voor wanneer de bevrijding komen zou. Gedurende de Tweede Wereldoorlog had deze elite van Rotterdamse ondernemers invloed gekregen, visies ontwikkeld en zodoende draagvlak gecreëerd om de leiding over de stad te nemen. Het theehuis bovenop de modernistische Van Nelle fabriek was de plek waar dit allemaal werd bedacht, symbolisch hoog boven maar met een blik over de stad. De vernietiging van de stad als gevolg van het bombardement was een traumatische ervaring die omwille van het psychologisch herstel en de sociale stabiliteit vergeten en overtroffen moest worden: 'We kijken niet naar haar tragedie, we kijken naar haar glorie.'

Hier is het waar de nieuwe mythe van Rotterdam begon, de stad die voor de oorlog bekend stond als de lelijkste arbeidersstad van Nederland, inert, lastig te veranderen en zonder hang naar schoonheid of innovatie. De vernietiging van Rotterdam creëerde de noodzaak van en de kans op een nieuw narratief: de stad die als een Phoenix herrijst uit zijn as. Vanaf dat moment werd het imago opgebouwd van een stad met opgerolde mouwen, altijd aan het bouwen en wederopbouwen, zonder terugkijken, niet sentimenteel, ondernemend en hardwerkend. De stad organiseerde een waterval aan manifestaties, wederopbouwtoers, tijdschriften en andere propaganda die de bevolking in één collectieve inspanning samenbracht om het verleden te overtreffen.

Dit was de nieuwe culturele hegemonie van de elite van ondernemers en havenbaronnen in nauwe samenwerking met moderne architecten als Maaskant, die in het middelpunt stond, met zijn ontwerpen voor het Hilton hotel, de Lijnbaanflats, de Hofpleinscholen en nog veel meer gebouwen. Nog nooit was er zo'n vruchtbare samenwerking geweest tussen de stad, architectuur, woningbouwcorporatie en het bedrijfsleven, werkend aan de maakbare stad. Een samenwerking die tot het einde van de welvaartsstaat duurde in de jaren tachtig.

Het ontwerp van Kriterion belichaamt alle ambities van de nieuwe stadsleiders. Net zoals het theehuis van de Van Nelle fabriek zweeft het boven de stad, afstandelijk maar met een blik over de stad. Kriterion is ontworpen om de continue wederopbouw van de stad te tonen door het dramatische gebaar van het filmscherm dat opgetrokken werd, waarna het grote raam een majestueuze blik verschafte over het nieuwe zakencentrum van de grootste haven ter wereld. Na 90 minuten Hollywoodvermaak toonde het de bewoners van Rotterdam de opmerkelijke prestaties van hun stad. Het riep zeker trots op, maar het had ook een element van intimidatie door de toeschouwers zich nederig te laten voelen en hen medeplichtig te maken aan deze collectieve bouwwoede.

Het lijkt een wonder dat na de ineenstorting van de maakbaarheidsidealen de krachtige mythe van Rotterdam als eeuwig opbouwende stad nog steeds overeind staat. De mythe is gemaakt en afgedwongen, maar nu voelt het als iets natuurlijks en dierbaar. De stad gebruikt nog steeds de retoriek van de wederopbouw: “Hoor hier bonkt het nieuwe hart van Rotterdam.” Het is een campagne die met een nieuwe taal nog steeds doelt op de oude waarden: de geesten warm maken voor een collectieve medewerking aan het doorlopend stedelijk beleid. Niet alleen de stad, ook nieuwe generaties en initiatieven hebben de mythe geadopteerd, zoals het tijdschrift *Vers Beton* dat kritische journalistiek combineert met de geur van Rotterdams belangrijkste bouw materiaal. Dat is wat propaganda kan doen, dat is wat architecten als Maaskant kunnen ontwerpen en dat is waar we ons momenteel in bevinden.

“*Gentrification* was eerst een bottom-up ontwikkeling maar is (in Nederland zeker) nu een door de overheid gestuurd instrument om de midden-en hoge inkomens aan de stad te binden. Wat er gebeurt met het precariaat is geen onderwerp van de *gentrifiers*. Verbeter basisvoorzieningen als goede woningen, onderwijs, zorg, inkomensgarantie en infrastructuur, daarmee heb je al meer dan genoeg je handen vol.”

Loïc Wacquant

Maaskant Dialoog #1 over stedelijke marginaliteit

Arnold Reijndorp en Loïc Wacquant

6 juni 2018, Kriterion, Groothandelsgebouw Rotterdam

Naar een nieuw klassenperspectief
voor de netwerksamenleving

Deze eerste dialoog was bij uitzondering in het Engels en bestond uit een gesproken column van Michelle Provoost, een lezing van Loïc Wacquant en een kort vraaggesprek tussen Wacquant en Reijndorp. Beide sprekers zijn socioloog, kennen elkaar en spreken elkaars taal goed. Dit verslag tracht een vertaalslag te maken voor ruimtelijke beleidsmakers.

ARNOLD REIJNDORP is socioloog en won in 2012 de Grote Maaskant-prijs voor zijn verdiensten in het stedelijk sociaal onderzoek. Reijndorps publicaties kenmerken zich door een hoge toegankelijkheid voor leken en vakgenoten. Bovendien kent zijn aanpak een Rotterdamse 'hands-onmentaliteit', met veldonderzoek onder de burgers en een diepgaande interesse wat mensen in de stad beweegt. Het was al een lang gekoesterde wens van Thijs Barendse van De Dependance om Loïc Wacquant voor een lezing uit te nodigen, en daarom lag het voor de hand om hem met Reijndorp te paren. Twee sociologen met een passie voor stadsmensen, de ene met een praktische, de andere met een meer theoretische en filosofische inslag.

LOÏC WACQUANT is professor aan de Universiteit van Berkeley. Hij heeft verschillende boeken geschreven over stedelijke ongelijkheid en *advanced marginality*, onder andere 'Urban Outcasts' (Paria's van de Stad) en 'Punishing the Poor' (Straf de armen). Hij combineert naar eigen zeggen het werk van Pierre Bourdieu over symbolische kracht en culturele klasse, met het werk van Erving Goffman over stigma.¹

Lezing Loïc Wacquant

In 'Paria's van de stad' beschrijft Wacquant dat er in de westerse samenleving een nieuw regime ontstaat dat anders is dan de klassieke armoede als zijnde een gebrek aan middelen, namelijk een regime van *advanced marginality*. *Advanced marginality* is veel erger dan de klassieke armoede; het is zowel materieel als symbolisch. Het bestaat eruit dat werk gedesocialiseerd wordt, gebieden gestigmatiseerd en geïsoleerd van economische processen en het versplinteren van voorheen samenhangende groepen. Die desocialisatie is direct verbonden aan radicaal mercantilisme en de monetisatie (het financieel worden) van de economie.²

In de *advanced marginality* bevindt zich een baaiert aan typen mensen die hij geschaard heeft onder de term precariaat: precare proletariërs. Dit zijn mensen zonder papieren, zonder onderdak, zonder werk.

Alle webadressen in deze publicatie zijn ook te vinden op: www.rotterdammaaskant.nl/demaaskantdialogen

¹ lees verder over Loïc Wacquant: en.wikipedia.org/wiki/Loïc_Wacquant

² zie daarvoor het werk van Thomas Piketty, nl.wikipedia.org/wiki/Kapitaal_in_de_21ste_eeuw

Voorheen konden mensen zonder cultureel of sociaal kapitaal nog terecht als arbeider in de industrie, maar sinds de de-industrialisatie is deze groep in limbo. Zelfs in economische bloeitijden bestaat er nog een groeiend precariaat en dat is een nieuw fenomeen. Dit precariaat is het materiële aspect, dat Wacquant onderzoekt. In deze lezing focust hij meer op het symbolische aspect, het proces van stigmatiseren.

Er zijn wijken waar het precariaat zich concentreert. Wacquant heeft wereldwijd onderzoek gedaan naar postindustriële steden. Hieruit blijkt dat het stigmatiseren van zo'n wijk generiek over heel de wereld plaatsvindt.^{3,4} In een schema toont hij op de Y-as het sociaal en cultureel kapitaal met aan de onderkant de *haves-not* en aan de bovenzijde de *haves*. Op de X-as toont hij de, al dan niet zelfgekozen, ruimtelijke afzondering (*seclusion*) van zo'n groep. Getto's en gevangenissen zijn bijvoorbeeld opgelegde afzonderingen, een etnisch cluster is echter zelfgekozen. Het gaat nu om deze laatste clusters, die ook vaak een specifieke naam hebben, zoals 'achterstandswijken'. Dit is van belang: een stad bestaat immers niet alleen uit materie. Naamgeving en symboliek doen ertoe, ook in de uiteindelijke materialisatie.

Stigmatisering is het in diskrediet brengen van kwaliteit of waarden. Dat kan gaan over het lichaam, een karaktereigenschap, een groep, maar ook over een gebied. Uit veldonderzoek in enkele steden blijkt dat concentraties van outcasts over heel de wereld generiek zijn, van het Parijse La Courneuve tot Southside Chicago. Het stigmatiseren van gebieden gebeurt overal volgens dezelfde lijn. Aanvankelijk zijn het buitenstaanders als media, beleidsmedewerkers en politici die van buitenaf een gebied stigmatiseren. Maar vervolgens nemen bewoners van de wijk dat stigma over, ze internaliseren het. Stigmatisering is zeer besmettelijk.

Negatieve stigmatisering van gebieden is een nieuw fenomeen, ontstaan eind 20e eeuw tijdens de de-industrialisatie. Uiteraard bestond er bij de industrialisatie in de 19e eeuw in iedere grote stad wel een onderwereld: een plek in de stad waar je niet durft te komen (La Boca, The Bowery, Kasbah). Maar er zijn grote verschillen tussen die van de 19e eeuw (noem het: getto) en de clusters van marginaliteit van nu.

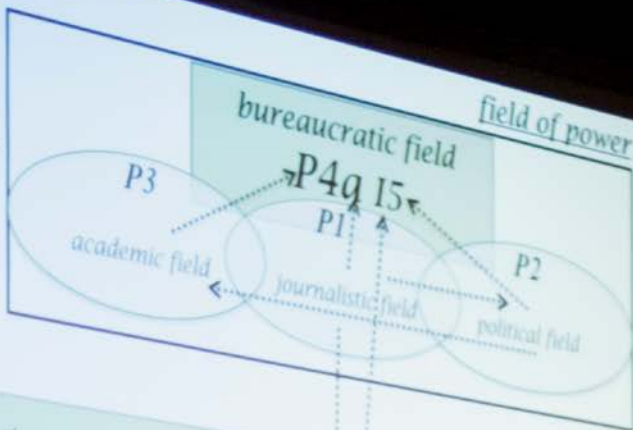
- Marginaliteit is verbonden met slechte moraal en ruimtelijk verval, maar is autonoom aan armoede. De gestigmatiseerde wijk en de groep mensen wordt veel vager begrensd dan het getto vroeger (een getto is veel diverser).
- Alle klassen benoemen het stigma, zelfs als je er nog nooit bent geweest (bijvoorbeeld The Bronx). Voorheen benoemden en kenden alleen de elite en de lokalen een slum, het begrip is nu generationaliseerd en speelt ook een rol in beleid en wetenschap.
- Het is een vortex van sociale desintegratie en desorganisatie, waar vroeger een getto een tegenwereld was met eigen, sterke organisaties.⁵
- Het overdrijven van culturele verschillen in verschil in ras en religie, aan de hand van bijvoorbeeld sensationele incidenten. Het angstaanjagende beeld van een wijk komt dan vaak niet meer overeen met de werkelijke ervaring.
- Er is een ronduit negatieve emotie van overheden over de wijk, waar in de 19e eeuw een ambivalente fascinatie bestond (*slumming*) met een spannende aantrekkelijkheid. Nu gaat niemand voor zijn plezier een gestigmatiseerde wijk in.

³ zie artikel: journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1068/a4606ge

⁴ zie boek: www.routledge.com/Negative-Neighbourhood-Reputation-and-Place-Attachment-The-Production-of-Kirkness-Tije-Dra/p/book/9781472475527

⁵ 'Een achterbuurt is erger dan een getto' www.trouw.nl/nieuws/een-achterbuurt-is-erger-dan-een-getto~b592e840/

+
SYMBOLIC
POWERS
Economic K -
Cultural K +
social space

MATERIAL
POWERS
Economic K
Cultural K -

volume of capital

...produces... Capitalizing
In the impact of territorial stigma

De vraag die Wacquant stelt is hoe het proces van stigmatiseren zich voltrekt. Hij heeft dit in een schema getiteld met daarin de producenten van stigma en de impact ervan. De impact van het stigmatiseren van een wijk komt vooral terecht bij de bewoners. Het heeft vervolgens een uitdijend effect bij (rijkere) bureaus, bij bedrijven, op straatniveau (publieke voorzieningen) en uiteindelijk bij het stedelijk of landelijk beleid. Zodra dat het geval is, wordt er bewust gestigmatiseerd beleid gevoerd (Vogelaarwijken bijvoorbeeld). De producenten van stigma zijn echter niet diegenen die de impact meteen voelen, maar zijn de mensen in het machtsveld: media, politici en academici (in die volgorde). Ze diepen met elkaar het stigma uit. Iedereen draagt eraan bij totdat een Franse socioloog waarschuwt dat dit een scam is, een *self fulfilling prophecy*.

De bewoners van een gestigmatiseerde wijk hanteren vervolgens strategieën om daarmee om te gaan en zich te beschermen, in het kort: onderwerping of verzet.

Bij onderwerping proberen bewoners:

- Te dissimileren, bijvoorbeeld door nooit hun adres te geven ‘ik hoor er niet bij’ of mensen van buiten de buurt niet uit te nodigen;
- kleine verschillen tussen wijkgenoten groter te maken (bijvoorbeeld ik ben een goede vader),
- andere mensen te stigmatiseren;
- isoleren (binnen de familie blijven bijvoorbeeld) en geen engagement aan te gaan met de buurt;
- de buurt te verlaten/verhuizen.

Bij verzet proberen bewoners:

- Onverschillig te zijn;
- de buurt te verdedigen;
- het stigma om te keren en als geuzennaam te omarmen.

Wacquant waarschuwt het publiek: trap niet in de val van de productie van stigma's, het is een *scam*! Als hij de burgemeester van een Nederlandse stad zou zijn, zou hij:

- iets geen getto noemen (en ook niet als ‘krachtwijk’ benoemen);
- geen beste- of slechtste-lijstjes maken;
- bevestigen dat het vooral over klassen gaat en veel minder over religie of afkomst;
- basisvoorzieningen verbeteren, zoals goede woningen, onderwijs, zorg, inkomensgarantie en infrastructuur;
- een wijk zien als sociale springplank, geen val. Een achterstandswijk lijkt ruimtelijk misschien hetzelfde als twintig jaar geleden, maar dat is het niet. Er is veel sociale mobiliteit, de meerderheid van de mensen die er twintig jaar geleden woonden, wonen er nu niet meer;
- letten op symbolen en woordgebruik: *words can kill*. In Frankrijk zijn factoren benoemd waarop je niet mag discrimineren zoals afkomst, religie, en locatie is daar recent aan toegevoegd.

REIJNDORP: Na het lezen van Wacquant leer je het wel af om ooit nog het woord getto te gebruiken voor achterstandswijken. Je zou willen dat een achterstandswijk de kwaliteiten van een getto had en Wacquant legt dat heel goed uit. Maar na het zien van het schema van de productie en de impact van stigma's is de vraag: hoe ontsnappen we uit dat schema? Zijn die adviezen aan de burgemeester genoeg? Is het misschien goed om een buurt positief te benoemen, zoals een inwoonster in Gent zei: 'Dit is een goede buurt om arm te zijn. Of werkt dat ook niet? Aangezien in Nederland 'krachtwijken' onder dat quasipositief stigma juist de doelen niet bereiken. Is er een ontsnappen aan de feedbackloop van stigma? Kun je een wijk destigmatiseren?

WACQUANT: Je kunt aan de negatieve feedbackloop ontsnappen door vooral gebieden niet te benoemen maar maatregelen generiek te nemen. President Macron verdubbelde het aantal leraren bij scholen met een leerachterstand. Impliciet komt dat vooral in die wijken terecht, maar hij benoemt dat niet zo. Het positief benoemen van een wijk is citybranding en brandmerken is taalkundig hetzelfde als stigmatiseren. Het is de positieve tegenhanger van een stigma en zorgt dat een wijk/stad in een positieve feedbackloop komt. Maar in essentie blijft dat een strategie om midden- en hogere inkomens aan te trekken, het is er niet op gericht om het precariaat te ontwikkelen.

REIJNDORP: Een ander probleem is dat begrip precariaat. Dat benoem je als een zwakke groep, maar het is een heel diverse groep, waar ook deels de Nederlandse zzp'ers onder vallen. Die diversiteit is als probleem benoemd omdat het daardoor geen *common language* heeft, en dus geen krachtige groep kan vormen. Maar dan is het tegelijkertijd ook een kans om te ontsnappen⁶ aan gestigmatiseerde identiteit?

WACQUANT: Individualiteit is zeker positief daarin, maar ieder individu is dan ook weer veroordeeld tot eenzame competitie met ieder ander. En die zzp'ers horen daar eigenlijk nauwelijks toe, dat zijn mensen met cultureel en/of sociaal kapitaal. Hoe laag in volume dat kapitaal ook is, die redden zich uiteindelijk altijd wel. Het klassenperspectief lijkt momenteel te verdwijnen samen met de industriële arbeidersklasse zelf. Maar dat de taal over die klassen is verdwenen, wil nog niet zeggen dat klassen zijn verdwenen. Het is vervangen door de populistische ras- en geloof-indeling. Vandaar het begrip precariaat: de precaire proletariër wil graag zijn arbeidskracht verkopen maar kan dat niet doen in de huidige postindustriële maatschappij.

REIJNDORP: Wat zijn de klassen van nu, die bij de huidige maatschappij horen? Is er misschien, naast het economisch, sociaal en cultureel kapitaal, ook zoiets als het 'common' kapitaal, het kapitaal van de gewone man? Het kapitaal van 'normaal-zijn', waarin vaardigheden, kennis en beroepen als waarden zijn benoemd waar een groep uit kan putten? Welke nieuwe klassen of verbanden zijn er benoembaar?

WACQUANT: Je vraagt wat de klassenstructuur is van de hedendaagse maatschappij? Dergelijke definities ontstaan niet zomaar en binnen de sociologie is dat een lang proces van onderzoek en peerreviews. De mensen zelf spelen daar nauwelijks een rol in.

⁶ 'Language and superdiversity' www.routledge.com/Language-and-Superdiversity-1st-Edition/Arnaut-Blommaert-Rampton-Spotti/p/book/9781138844582

In ieder geval is het klassenperspectief weg bij *gentrification*, en de industriële arbeidersklasse is gefragmenteerd. Maar wij zijn allemaal nog opgegroeid met de ouderwetse samenhangen in ons hart, zoals familie, school en werk, terwijl die verbanden lang niet meer zo sterk zijn. We kijken nog altijd naar het verlies van die verbanden, we zijn individuen geworden en het is daarom lastig om nieuwe verbanden te zien of te vormen.

Het lijkt erop dat het sociale kapitaal momenteel aan belang toeneemt ('wie ken je'). In ieder geval is het precariaat een nieuwe klasse; die individuen die geen sociaal of cultureel kapitaal hebben. Het precariaat is een zwakke groep die groeit. Het is een doodgeboren groep waar iedereen wil of moet ontsnappen en die geen stem heeft in politiek of beleid. Daarom gaat die stem nu via lijnen van afkomst en religie. Een andere nieuwe klasse die nu al wel te benoemen is, is de *global ruling class* (de mondiale elite van ijzersterke corporates als Facebook en Google) die van de hele wereld een speelplaats maakt en eigen wetten maakt. Maar denk ook aan de *hightech expats* die de huren in steden in de hele wereld oppompen. Mogelijk zijn er ook groepen op midden-klasseniveau die zich rond een sector of opleiding groeperen. En er is zeker een oudere groep van middeninkomens die zich focust op hun verlies en daarom ten prooi valt aan populisme. Dit is evenwel allemaal in beweging en onderwerp van sociologisch onderzoek.

In de visie van Wacquant speelt de staat uiteindelijk een grote rol in het laten ontstaan van een precariaat en gestigmatiseerde wijken (zowel in het bouwen als het slopen ervan). De staat heeft zich niet aan het sociale contract gehouden om voor alle sociale klassen te bouwen. Sociale woningbouw wordt overal ter wereld gesloopt, niet alleen in Rotterdam. *Gentrification* was eerst een *bottom-up* ontwikkeling, maar is (zeker in Nederland) nu geworden tot een door de overheid gestuurd instrument om de midden- en hoge inkomens aan de stad te binden. Wat er echter gebeurt met het precariaat is geen onderwerp van de *gentrifiers*, en daar zit de crux van het probleem.

Een korte introductie op het Industriegebouw

een column uitgesproken door Michelle Provoost
tijdens Maaskant Dialoog #2

Het Industriegebouw waar we vandaag zijn werd in 1951 opgeleverd door het architectenbureau Van Tijen en Maaskant. Het was een prototype, de eerste in de reeks verzamelgebouwen van het bureau en de onmiddellijke voorloper van het Groothandelsgebouw. Het concentreerde bedrijven, kantoren en werkplaatsen in één blok, met allerlei voorzieningen voor het personeel zoals een kantine, een toneelzaal, hangpleintjes en zelfs een paar woningen voor de conciërges, allemaal op de bovenste verdieping.

Het is een collectief gebouw en ook als zodanig vormgegeven, de individuele ruimten zijn niet benadrukt. Het is grootschalig en stedelijk, naar de smaak van Maaskant en met een stoere en sobere werkmansfeer. Maar in de krant werd destijds ook geschreven dat het Industriegebouw 'prettig en vrolijk' was, 'licht en kleurig' en met een vriendelijke, zwierige trap bij de hoofdingang 'die als een danseres door alle verdiepingen heen omhoog zwiert'. Er valt nog veel meer over te vertellen, maar ik wil hier ingaan op één specifiek aspect, dat aansluit op het thema van vanavond. Namelijk het opdrachtgeverschap: wie heeft dit gebouw tot stand gebracht?

Het Industriegebouw lijkt kenmerkend en typisch voor de Rotterdamse wederopbouw, maar dat is niet zo. Dit gebouw is voor de oorlog bedacht. In de jaren dertig was dit gebied een dichtbebouwd en vervallen stadsdeel met kleine woonhuizen, winkels, fabriekjes, weeshuizen, kerken en gestichten. Alles stond door elkaar en vormde een geheel dat wij nu pittoresk zouden noemen, destijds zag men het als een achterbuurt met sloppen en stegen. Niet voor niets maakte Henri Berssenbrugge hier een aantal van zijn beroemde foto's van armoede en achterstand. Rotterdam wilde de binnenstad moderniseren en een einde maken aan dergelijke misstanden. Doorbraken werden gemaakt voor het autoverkeer, grachten gedempt, saneringsplannen gemaakt en industrie en bedrijven gezoneerd. Natuurlijk niet eenvoudig in een gebied met zoveel privé-eigenaren en private belangen. Onteigening was een laatste redmiddel en kon slechts spaarzaam worden toegepast. In deze periode werd het merendeel van de woningbouw in de stad gerealiseerd door particulieren, vaak kleine aannemers die enkele

panden bouwden binnen een strak regime van stedenbouwkundige plannen en schoonheidscommissies. Het was ook een private partij, de bank Mees en Zonen, die in 1939 aan Van Tijen en Maas-kant de opdracht gaf een nieuw gebouwtype te ontwikkelen dat paste in de zoneringsambities van de stad, een collectieve huisvesting voor niet-vervuilende bedrijven. Dat zou als werkomgeving beter voldoen dan de verkrotte woonhuizen die op dat moment als werkplaats werden gebuikt en bovendien winst opleveren voor de bank, het was een commercieel project. De architecten ontwikkelden het prototype op papier, maar het lastigste obstakel moest nog genomen worden: het verwerven van de vele individuele kavels. Toen kwam mei 1940 en daarmee veranderde alles.

Het is al vaak gezegd: voor de stedenbouwkundigen en hun ambities om de stad te moderniseren kwam het bombardement als geroepen. De 'Sonderumstände' leidden tot een centralisatie van de macht die een einde maakte aan omslachtige besluitvorming omdat het merendeel van de partijen in de stad eenvoudig buitenspel werd gezet. Twee weken na het bombardement besloot de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw, Johan Ringers, om de gehele binnenstad te onteigenen, een beslissing die natuurlijk voor de oorlog onmogelijk zou zijn geweest. Het voorkwam dat ondernemers hun bedrijf, bioscoop of winkel op de oude plek zelfstandig zouden gaan terugbouwen en daarmee een onsamenhangende stad zou ontstaan.

Op het tabula rasa na het puinruimen kon het vooroorlogse plan voor het Industriegebouw eenvoudig gerealiseerd worden. Direct na de bevrijding werd het prototype ingepast in het Basisplan voor de oostelijke binnenstad. Precies zoals de supervisors dat wilden kreeg het gebouw een hoge straatgevel aan de Goudsesingel met een ritmiek van balkons en zadeldaken om symmetrie en ordening aan te brengen, en lage werkplaatsen aan het Achterklooster. Het Industriegebouw vormde een onderdeel van het netwerk van expeditiestraten in dit stadsdeel.

Maar nu was de opdrachtgever niet een private bank, maar een overheidsorganisatie, de Stichting Industriebouw, waarin de Kamer van Koophandel en de gemeente Rotterdam participeerden om snel weer bedrijfsruimte te realiseren voor al die bedrijven en bedrijfjes die de dupe waren van het bombardement en zelf niet het geld hadden voor herbouw. Daarmee werd een periode ingeluid waarin niet alleen in Rotterdam maar in heel Nederland de macht van de nationale en lokale overheden in ruimtelijke ordening en woningbouw overheersend werd. Schaalvergroting werd niet

alleen in de fysieke omgeving normaal, maar ook in het proces en de organisatiestructuren. Private partijen en kleine bouwers, aannemers en particulieren gaven het stokje noodgedwongen over aan woningbouwcorporaties, gemeentelijke woningbedrijven en later grote ontwikkelaars. De wederopbouw was het begin van een ont-democratisering van de architectuur, van de periode van de verzorgingsstaat waarin de individuele bouwer een zeldzaamheid werd en die voortduurde ongeveer tot het Wilde Wonen twintig jaar geleden werd geherintroduceerd.

Van deze steeds veranderende rolverdeling tussen markt en overheid getuigt dit gebouw nu zelfs al twee keer. Na het oorspronkelijke initiatief door de commerciële bank Mees en Zonen en de realisering door de overheid in de vorm van de Industriestichting is het Industriegebouw tegenwoordig opnieuw in particuliere handen. Het monument is gerestaureerd en nieuw leven ingeblazen door een kleine particuliere ontwikkelaar zonder direct winstbejag; een bijzonder voorbeeld van transformatie met een positieve uitstraling op zijn omgeving. Het gebouw van Maaskant kan die veranderingen allemaal moeiteloos aan. Dit is waar we nu zijn.

“Hoe je de omgeving naar je hand zet wordt zeer sterk ingegeven door de heersende cultuur en gewoonten van een land en stad. Dat heb je niet zo 1-2-3 omgebogen.”

Adri Duivensteijn

Maaskant Dialoog #2

over democratisering van architectuur

Adri Duivesteijn en Beitske Boonstra

25 september 2018, Groos, Industriegebouw Rotterdam

Tussen het machtsbolwerk en het kleine initiatief

Deze tweede dialoog was er een tussen tegengestelde sprekers. Zij representeren beiden – of pleiten voor – een verschillend systeem, een verschillende wereld en met ook een andere taal en strategie. De een legde de geschiedenis uit, de ander had de blik op de toekomst. De daardoor wat stroeve dialoog was daar een weer-spiegeling van.

In 2008 won ADRI DUIVESTEIJN de Grote Maaskantprijs voor zijn politieke en sociale inzet voor zelfbeheer en zelfbouw in de ruimtelijke ordening. De uitreiking vond plaats in een onzekere tijd van omvallende banken. In de daarna volgende crisis kwam de bouwmachine gierend tot stilstand en kregen zelfbouw, particulier opdrachtgeverschap en burgerinitiatieven. In die tien jaren is ook het wetenschappelijk onderzoek naar bottom-upinitiatieven ontwikkeld, en daarom vroeg de Stichting Rotterdam-Maaskant Beitske Boonstra als gesprekspartner.

BEITSKE BOONSTRA is oprichter van het onderzoeks- en adviesbureau BecomingPlanner en daarnaast is zij parttime wetenschappelijk onderzoeker aan de Universiteit van Gent, Afdeling Mobiliteit en Ruimtelijke Planning (AMRP). Haar onderzoek richt zich op burgerinitiatieven in het ruimtelijke domein, coöperatieve vormen van stadsontwikkeling en bijbehorende governancecapaciteiten.

De dialoog ging dan ook over de rol van particulieren en bewoners in de stadsontwikkeling in heden, verleden en toekomst. In werkelijkheid liepen de tijdsperiodes door elkaar heen, maar voor de leesbaarheid is het gesprek in een chronologische volgorde gezet van 1945-toekomst.

Ontwikkelmacht

In de proloog van Michelle Provoost¹ wordt beschreven hoe in de oorlog de macht in de ruimtelijke ordening in één klap werd gecentraliseerd door gemeente en elite, die een centraal wederopbouwplan maakten op eigen grond. Lange tijd bleef dit centralistische en grootschalige machtsmodel de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland bepalen. Duivesteijn doceert het publiek over de naoorlogse machtsverhoudingen.

De naoorlogse wederopbouw werd gedomineerd door institutionele partijen, die zowel visie, financiering als uitvoering in de hand hadden. Politici van de grote partijen hadden via hun ‘georganiseerd middenveld’ (de zuilen) een stevige greep op de bouw. Artikel 22.2 in de grondwet (‘Bevordering van voldoende woongelegenheden is voorwerp van zorg der

¹ zie pagina 23

overheid’) werd letterlijk opgevat: er moest vóór de mensen gebouwd worden dóór dat middenveld. Dat was lange tijd geen probleem en zelfs een zegen. Het middenveld had een stevige band met de achterban en de kwantitatieve huisvesting voor iedereen was de belangrijkste opgave.

In de jaren zeventig veranderde dit. De bouwopgave bleek blind te zijn voor sociale kwaliteiten van buurten en gemeenschappen. In de stadsvernieuwing eisten bewoners een rol op. Wethouder Jan van der Ploeg van Rotterdam gaf hier gehoor aan en was daarmee geestelijk vader van ‘bouwen voor de buurt’.²

In de stadsvernieuwing kregen bewoners op deze manier een stem. Bewoners, bestuurders, corporaties en ambtenaren zaten om de tafel in een ‘projektgroep’ om samen te bepalen hoe de wijk eruit zou moeten zien. Maaskantprijs-winnaar Aktiegroep Oude Westen is daar een mooi voorbeeld van, en ook Duivesteijn ging zich in de jaren zeventig roeren in de Haagse stadsvernieuwing. Als lid van de Jongeren Aksiegroep Schilderswijk kwam hij in 1968 op voor het opknappen van sloop-panden. Sindsdien is Duivesteijn intensief betrokken geweest bij de ontwikkeling van de stad Den Haag. Hij was het jongste raadslid, werd wethouder RO en woont zelf nog steeds in de inmiddels structureel verbeterde Schilderswijk, waar hij vijftig jaar bij betrokken is. Maar het viel hem al in 1968 op dat het voor burgers bijna onmogelijk is om de eigen omgeving in te richten. Plannen voor de buurt werden gezamenlijk ontwikkeld, maar de uitvoering gebeurde nog steeds via corporaties, de aloude institutionele partijen.

In 1974 vroeg D66 naar een structuuronderzoek over de bouw omdat het idee bestond dat de bouwindustrie een machtsbolwerk werd, dat te veel zelf het bouwprogramma en de huurprijzen dicteerde. Professor Hendriks van het Economisch Instituut voor de Bouw (EIB) toonde aan dat hier inderdaad sprake van was (rapport Bouwbazen, red. Bulterman). De bouw zorgde voor het optimaliseren van winst (bouw-bedrijven), voor werkgelegenheid (vakbonden) en procesefficiency (ambtenaren) ten koste van de invloed van bewoners en gebruikers. Het onderzoek en de onderzoeker zijn echter op een zijspoor geraangeerd. Onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar de bouwkolom is sindsdien in Nederland niet bestaand, aldus Duivesteijn. De wijze waarop de bouwkolom in Nederland is georganiseerd werkt groot-schalige bouwprojecten met institutioneel geleide projectontwikkeling in de hand.³ Sindsdien is Duivesteijn op zoek gegaan hoe hij dat kan veranderen: ‘Mensen zijn in staat en moeten in staat gesteld worden om hun eigen leefomgeving vorm te geven.’ Dat moet niet door anderen gebeuren, omdat die (lees ontwerpers) verheven zouden zijn boven anderen, of omdat die (lees beleggers/ontwikkelaars) grote winsten maken uit bouwprojecten. Dat klinkt misschien vanzelfsprekend, maar dat is het niet.

Grondbezit

Een andere belangrijke factor in de stadsontwikkeling is grondbezit. Het is niet per se vanzelfsprekend dat een grondeigenaar ontwikkelrechten heeft en zich de daarbij verworven waardevermeerdering van de grond kan toe-eigenen. Immers, in Nederland is de bestemming van de grond zeer bepalend voor de waarde van de grond en die wordt door lokale (en hogere) politiek bepaald, niet door de eigenaar. Op grondpolitiek

² Wikipedia: Van der Ploeg had binnen zes maanden 17.000 woningen opgekocht van speculanten, had een goede verhouding met bewoners en hun organisaties in de oude wijken van Rotterdam, vooral omdat voor hem de stadsvernieuwing niet alleen een technisch, maar ook een sociaal en democratisch proces was. Onder zijn leiding werden krotten uit de 19e-eeuwse wijken gesloopt en vervangen door nieuwbouw voor lage inkomens. Huizen die bouwkundig wel in goede staat waren werden gerenoveerd.

³ Zie blog Duivesteijn: www.adriduivesteijn.nl/boek-rekenen-aan-de-stad-van-jan-brouwer-aanrader-voor-bouwgroepen/

zijn drie kabinetten gevallen die probeerden om de gebruikswaarde van de grond los te koppelen van toekomstwaarde.⁴ Boeren zouden dan geen recht hebben op de waardevermeerdering van grond als daar een woningbouwbestemming op kwam. Dat is niet gelukt, waardoor grond-eigendom zo'n enorm grote rol speelt in projectontwikkeling.⁵

In naoorlogse wijken is hierdoor bijna alles in bezit van woningbouwcorporaties. Zij zien gebiedsontwikkeling als ontwikkeling voor 'hun bezit' en hebben als eigenaar ook het eerste recht van ontwikkeling. Corporaties zijn in 2018 volgens Duivesteijn gereduceerd tot organisaties voor mensen die in de knel zitten, hetgeen een integrale blik op de wijk belemmert. In de Vinex-operatie is veel grond in bezit van ontwikkelaars gekomen, niet van corporaties. De rol van bewoners is daardoor inmiddels verder gereduceerd tot woonconsument.

Kortom, sinds 1945 is er een verzorgingsstaatconcept en sinds 1990 is daar een marktconcept bijgekomen. De inbreng van bewoners is daar niet veel mee opgeschoten; de bewoner is nog steeds de laatste die iets te zeggen heeft over de leefomgeving. In tegenstelling tot de jaren zeventig strijden versnipperde belangen nu naast elkaar en allang niet meer samen met elkaar. De financieel-economische belangen om het functioneren van de bouwkolom te handhaven zijn enorm groot. Er wordt door Pi de Bruijn en Maarten Hajer, beiden in het publiek, zelfs gesproken over een bouwmaffia of bouwkartel.

Tot zover de geschiedenis van de Nederlandse bouwkolom, die het publiek bepaald niet optimistisch stemde. Want niet alleen wat democratisering betreft, maar ook op het vlak van verduurzaming, financiering en technologie ligt de bouwkolom qua vernieuwingsdrang ver achter op andere sectoren. Andersom zijn bouwbedrijven veel kwijt om alleen al aan de bestaande strenge regelgeving en beknellende aanbestedings-eisen van opdrachtgevers te voldoen, hetgeen dit soort risicomidend gedrag sterk in de hand werkt, aldus een rapport van EIB.⁶

Vernieuwing en democratisering bestaan echter wel, en lijken vooral te ontstaan als de reguliere werkwijze van de bouwkolom niet de bovenaan voert. En dat is het geval als er sprake is van politieke betrokkenheid (Duivesteijn) of van burgerbetrokkenheid (Boonstra).

Politieke betrokkenheid

Bouwers worden soms door de lokale politiek bewust buiten de deur gehouden teneinde zelfbouw of andere innovaties mogelijk te maken (Enschede Roombeek, Almere). In deze unieke gevallen is de gemeente eigenaar van veel grond, kan daardoor meer invloed hebben en beslissen iets anders te doen dan de bouwindustrie normaal produceert. Enschede Roombeek en Almere Homeruswijk of Oosterwold zijn dergelijke voorbeelden. Inmiddels is er ook een nieuw financieringsmodel ontwikkeld om betaalbaar bouwen goed mogelijk te maken.⁷ Dit soort projecten blijft wel de uitzondering. Enerzijds omdat grond meestal niet in eigendom is van de gemeente, en anderzijds omdat zowel politiek als ambtenaren niet gediend zijn van het uit handen geven van macht en invloed, althans, volgens Duivesteijn.

In het buitenland is de bouwkolom minder centraal en grootschalig georganiseerd. In Groot-Brittannië is het bijvoorbeeld per gemeente

⁴ Jouke de Vries, 1989, www.joukedevries.com/2016/09/onteigeningswet-en-kabinetcrises_20.html

⁵ Een ontwikkelaar neemt grondposities in, om daarmee meerwaarde te ontwikkelen of op zijn minst een goede onderhandelingspositie te hebben.

⁶ Dit gesprek vond plaats voor de lancering van het Programma Aanpak Stikstof.

www.eib.nl/pdf/Rapport_Innovatie_in_de_bouw_web.pdf

⁷ www.ikbouwbetaalbaar.inalmere.nl/

verplicht om een register van potentiële zelfbouwers bij te houden, zodat die gekend zijn. Belgen zijn met een steen in de maag geboren en gewend om zelf een huis te bouwen. In Duitsland zijn er Baugruppen, in Denemarken is Collectief Opdrachtgeverschap gemeengoed. Het is niet zo dat daar de ruimtelijke kwaliteit slecht is en ontwerpers werkloos zijn. Integendeel, de variatie aan opdrachten is er juist groot. Kortom, hoe je de omgeving naar je hand zet wordt dus zeer sterk ingegeven door de heersende cultuur en gewoonten van een land en stad. Dat heb je niet zo 1-2-3 omgebogen.

Burgerbetrokkenheid

In de crisis werd de bouwkolom in het hart geraakt. Geldstromen lagen plotseling stil, en daarmee het merendeel van de plannen. Ontwikkelaars waren plotseling eigenaar van leegstaand vastgoed en braakliggende kavels, waar ze geen kant mee op konden of wilden. Anderen wisten echter wel raad met die situatie of accepteerden die situatie gewoonweg niet in hun leefomgeving. In de ontstane tussentijd of tussenruimte konden betrokkenen en belanghebbenden zich een gebied eigen maken, ondanks (of juist omdat) er geen groot geld voor handen was. Mensen namen eigenaarschap en verantwoordelijkheid over de ruimte en dat gaat niet alleen over zelfbouw.

In de crisisjaren waren particuliere initiatieven vrijwel de enige die hun betrokkenheid bewezen bij de stad en die de stad ook doorontwikkelde. Het draagvlak voor eigen initiatief is hierdoor groter geworden. Er is geëxperimenteerd met kleinschalige projectontwikkeling, met diversiteit in projecten en met meervoudigheid van een ruimte (al is het maar in tijd). Overheden zijn daardoor ook aan het veranderen. Ze hebben zich moeten aanpassen aan andere vragen en zijn zich flexibeler gaan opstellen. Ook bij ontwikkelaars en bouwbedrijven is dit aan de hand.

Daarnaast zijn we ondertussen bewust geworden van het belang van kleinschaligheid in de stad, dat je op die kleine schaal iets teweeg kunt brengen dat grote gevolgen heeft. Niet noodzakelijk grootschalig, maar met meer impact op mensen, met meer precisie en met een groter draagvlak en betrokkenheid. Al die kleine initiatieven zouden samen wellicht een hele stad kunnen veranderen, zonder vooropgezet plan, maar aan de hand van intenties en principes die stap voor stap worden ontwikkeld, aldus Boonstra. Er zijn ook in Nederland en België voorbeelden te over:

- Het Zomerhofkwartier in Rotterdam met slow urbanism waar ondernemers in het gebied eigenaarschap pakken: ZOHOcitizens.⁸
- De leefstraten in Gent worden door bewoners afgesloten om zomer te vieren, een initiatief dat is uitgegroeid tot een afgestemd programma voor de hele stad.
- De Stadsmakersbeweging in Rotterdam, ontstaan vanuit toevalligheid, projecten worden gecombineerd met duidelijke intenties.

Ontwikkelaars en corporaties presenteren hun plannen inmiddels anders, ze kunnen niet meer als voldongen feit worden gepresenteerd en bijvoorbeeld de roep om 7000 sociale huurwoningen in Rotterdam te slopen stuit op veel protest.

⁸ www.zohorotterdam.nl
www.zohorotterdam.nl/tag/zoho2040/

Veel ambtenaren (zoals in Rotterdam) zijn kleinschalig bezig om ideeën van burgers in te passen. Ze denken mee met burgers in de wijken, ze werken mee om obstakels weg te werken of om te buigen. Ze zijn bezig om kleine projecten te laten groeien tot samenhang. Ze zijn in de wijk met bewoners bezig. Ambtenaren bedenken geen plan meer maar werken samen met burgers. Op momenten lopen ze tegen ambtelijk regelgeving of andere diensten aan en proberen daar nieuwe paden te maken.

Ook de rol van de ontwerper is fundamenteel veranderd. Er zijn sinds de crisis veel zzp'ers gekomen die zelf in hun eigen buurt iets ontwikkelen, die als adviseur optreden bij lokale initiatieven, maar ook soms in opdracht van een gemeente of marktpartij werken. Die variatie aan rollen was er voorheen niet en ze maken door hun betrokkenheid de burgerinitiatieven inhoudelijk robuuster.

De trend in de samenleving is helder: bewoners en particulieren willen en kunnen meer verantwoordelijkheid nemen over de leefomgeving, andere partijen hebben daarop gereageerd. Maar het is geen vanzelfsprekendheid en het is maar zeer de vraag of er sprake is van een kantelpunt in de wijze waarop in Nederland stadsontwikkeling plaatsvindt.

Nu de bouw aantrekt zie je al dat ontwerpers weer vol 'klassieke' opdrachten zitten zodat ze minder aandacht kunnen geven aan de lokale, meestal minder goed betaalde klussen. En ontwikkelaars kunnen weer door met *business as usual*.

Ook de nieuwe Omgevingswet en Omgevingsvisie maken een integrale of bottom-upaanpak bepaald niet vanzelfsprekend. Dit is niet meteen erg, want mensen kleuren wetten en regels in. Voor sommige gemeenten kan dat een zegen zijn, andere zullen alleen controlelijstjes afvinken. Uiteindelijk gaat het om gedragsverandering en actief het gesprek aangaan, daar heb je geen wetgeving voor nodig. Het zal misschien wel een groter verschil tussen steden en regio's opleveren.

Duivesteijn is niet optimistisch: lang niet alle ambtenaren, ontwerpers of ontwikkelaars zijn op de vernieuwende tour. De politiek wil nieuwe initiatieven niet gauw faciliteren, het kost tijd, moeite en levert niet binnen vier jaar resultaten. Op nationaal politiek niveau staan migratie en integratie hoog op de agenda, maar huisvesting en stadsontwikkeling zijn geen prioriteit. In de politiek zijn er bovendien te veel agendapunten en te weinig specialisten om ruimtelijke ordening op dit moment voldoende aandacht te geven.

Boonstra is ervan overtuigd dat de politiek het niet alleen voor het zeggen heeft hoe de stad zich ontwikkelt. In de wederopbouw was er kennelijk draagvlak om de stad centraal te organiseren. Daarna is dat geregeld ter discussie gesteld, onder andere in de jaren zeventig en nu weer. Democratisering is dus een golfbeweging. Willen we het zelf doen, moet het efficiënter of wil niemand een nieuwe rol opeisen in de ruimte? Wat vooral belangrijk is, is dat de dialoog en het gesprek hierover mogelijk blijft. Het gaat om het ter discussie (kunnen) stellen en het met zijn allen veranderen van de leiding, de richting en status quo. Dat is democratie.

Een korte introductie op Maaskant en landbouw

een column uitgesproken door Michelle Provoost
tijdens Maaskant Dialoog #3

Aan mij de schone taak om in zes minuten uit te leggen wat de link is tussen Hugh Maaskant, de naamgever van deze dialogen en het gespreksonderwerp vanavond, het platteland. Hugh Maaskant was een boomlange architect uit Rotterdam, ook wereldberoemd, maar dan in Nederland. Zijn belangrijkste werk stamt uit de wederopbouwperiode. Hij drukte zijn stempel op het nieuwe Rotterdamse centrum, maar bouwde daarnaast in heel Nederland talloze fabrieken, duizenden huizen, kantoren en scholen als onderdeel van de sociaaldemocratische welvaartsstaat.

Ook in Amsterdam staat een aantal van zijn gebouwen zoals het Confectiecentrum, tegenwoordig het World Fashion Centre, het Nederlands Luchtvaart Laboratorium en het kantoorgebouw Rivierstaete. Ik geloof niet dat men in Amsterdam bijzonder op Maaskants werk gesteld was of is. Rivierstaete, aan de Amstel, was altijd een van de meest gehate gebouwen van de stad, totdat het onlangs onherkenbaar gerenoveerd werd. Andersom hield Maaskant misschien ook niet zo van Amsterdam. Rivierstaete is moeilijk anders te begrijpen dan als een regelrechte aanslag op de omliggende woonwijk, als een opmaat naar de destructie en sanering ervan, om het door iets mooiers en moderners te vervangen.

Maaskant hield van de grote schaal die de groeiende naoorlogse economie met zich meebracht. Door programma's te combineren en te stapelen gaf hij zichzelf de mogelijkheid om een groot architectonisch gebaar te maken. Hij was er niet bang voor, omarmde alles wat nieuw was, was een overtuigde architect van de vooruitgang. Er waren natuurlijk critici die zijn gebouwen onmenselijk vonden en veel te groot, die de menselijke maat verloren zagen gaan. Tegen hen zei Maaskant: "U doet me denken aan mijn vrouw, die zoekt ook al haar hele leven naar schoenen die van binnen groot zijn en van buiten klein. Die vindt ze niet. Het leven is kiezen."

De periode dat Maaskant zijn bureau uitbouwde tot een van de grootste van Nederland, viel samen met een radicale transformatie van het platteland door de landbouwmodernisering die onder leiding van Sicco Mansholt plaatsvond. De ruilverkaveling leidde

tot een metamorfose van het Nederlandse landschap, met nieuwe sloten, wegen, bomenrijen en een rücksichtslose schaalvergroting. Het landschap was een plek van technologische innovatie. Specialisatie, automatisering en de invoering van allerlei machines leidden tot een enorme toename van de productie, tot voedselzekerheid en uiteindelijk zelfs tot boterbergen en melkplassen. Met als keerzijde pesticiden, monoculturen en drainage met een verwoestende uitwerking op de biodiversiteit van dieren en planten.

Maaskant had een rotsvast en onbezorgd vertrouwen in de technologische ontwikkeling, “in het technisch kunnen van onze generatie”. Hij werkte voor moderne fabrieken en bedrijven, gebruikte de nieuwste vindingen qua materialen, technieken en machines in zijn gebouwen. Maaskant had geen last van de argwaan die ook toen al bestond – denk aan de film ‘Playtime’ van Jacques Tati – tegen tl-verlichting, buizenpost, intercom; dat het gevaarlijk of onmenselijk zou zijn. Hij zag hoe de natuur verdrongen werd door de cultuur, maar beschouwde het als de prijs die betaald moest worden aan de techniek, “dezelfde techniek die wij nodig hebben om niet te verhongeren”.

Naast de landbouwhervorming was het in de jaren zestig voor het platteland van betekenis dat door de nationale ruimtelijke ordening een beschavingsoffensief werd ondernomen in de vorm van achtereenvolgende ruimtelijke nota’s die als een spinnenweb een net van rijkswegen projecteerden over het hele land, tot in de uithoeken van Oost-Groningen en Zuid-Limburg. Daarmee werden de condities geschapen voor het vormen van een ‘Stad Nederland’, waarin de stadscultuur als een egalitaire deken over het land uitgespreid zou worden, een kolonisatie van het platteland vanuit de Randstad

Maaskant zag het platteland als iets dat in dienst stond van de stedeling en hij stond daarin niet alleen. Behalve voor de productie van voedsel diende het voor recreatie, zoals het merkwaardige bermtoerisme dat in de jaren zestig populair was, waarbij stedelingen hun auto in de berm van de weg parkeerden, het zitje uitklapten en naar voorbijrijdende auto’s gingen kijken. Maaskant zei hierover: “Ongetwijfeld wordt door de moderne ontwikkeling van ons land de natuur bekibbeld of zelfs verwoest. Er worden echter ook nieuwe mogelijkheden geschapen: de gesloten buitens en bosbezittingen die opengesteld worden; onze prachtige autowegen die een bevrijdend ruimtegevoel geven ten opzichte van de vroegere wegen met hun lintbebouwing; een Veluwemeer; een Delta-plan; onze grootse nieuwe polders, enzovoort. [...]

Onze bevolking verstedelijkt in een snel tempo en wenst ook niets anders, vooral de jeugd die het boerenland eenvoudig verlaat. Stedelingen worden cultuurproducten en gedijen niet erg in de vrije natuur. Hun grootste genot is in hun vrije tijd zoveel mogelijk rijden.”

Het platteland liep leeg, de jeugd verhuisde naar de stad en liet het boerenbedrijf achter zich, en het aantal boeren verminderde sterk door modernisering en schaalvergroting. Kort gezegd kwam er een rurale-urbane exodus op gang zoals we nu in sommige ontwikkelende landen zien. Daarmee werd ook een andere exodus mogelijk, die van de middenklasse naar het platteland, die daarmee het beschavingsoffensief vanuit de grote steden bevorderde. Maaskant richtte zijn ontwerppraktijk op de opgaven van verstedelijking, ook al om ervoor te zorgen dat het platteland en de natuur niet zouden ‘verkankeren’ door allerlei verspreide bouwwerken. Hij richtte zich op het vormgeven van de metropool zoals ook andere architecten zich later op metropolitan architecture hebben gericht.

Kortom – in hedendaagse termen – Maaskant hield zich bezig met het tegengaan van *sprawl*. Hij omarmde de technologische vooruitgang in al zijn aspecten, ontwierp voor migratie en verstedelijking. In de fascinatie voor modernisering, het geloof in de technologie en de grote schaal en in de fundamentele houding dat het platteland ten dienste staat van de stad lijkt me dat de sprekers en Maaskant elkaar vanavond kunnen vinden.

“Je moet op een gegeven moment kiezen voor een algemeen belang en een hoger doel. Daar zijn geloofwaardige politici voor nodig en bureaucraten met oprechte intenties. Maar nu is politiek een onderhandelingsveld waar alleen maar particuliere deelbelangen tegen elkaar worden afgestreept. Zo verander je geen systemen, zo handel je niet vanuit een transformerende visie.”

Louise Fresco

Maaskant Dialoog #3 over het platteland

Rem Koolhaas en Louise Fresco

8 november 2018, De Balie, Amsterdam

De wereld is het platteland

“Rem, doe even dat plaatje van die leuke drone,” en Koolhaas selecteert het gewenste plaatje uit de powerpoint. Fresco en Koolhaas hebben duidelijk al vaker samen aan tafel gezeten, speculerend over de ontwikkelingen van het platteland, heen en weer springend tussen schaalniveaus en werelddelen. Deze dialoog was daardoor een zeldzaam ontspannen gesprek tussen een expert en een kunstenaar over een prangende kwesties in de wereld.

REM KOOLHAAS was in 1986 winnaar van de Grote Maaskantprijs. Hij startte zijn carrière met de oprichting van OMA in 1975 en de publicatie ‘Delirious New York’ in 1978. In het jaar dat hij de Maaskantprijs won was er nog slechts één gebouw gerealiseerd: het politiebureau van Almere, dit jaar aangewezen als monument. Inmiddels is Koolhaas een alom gelauwerd en realiserend architect van 75 jaar oud, en verlegt hij de stedelijke focus naar transformaties in ruraal gebied. Koolhaas neemt met Harvard University twaalf ‘steekproeven’ in het platteland op alle continenten met de vragen: wat voor condities treffen we aan en hoe zijn die te interpreteren om er een portret van de wereld van te maken? In 2020 resulteert dat in een expositie in het Guggenheim New York.¹ Koolhaas praat in dat verband vaker met dé expert als het gaat om voedsel en landbouw: Louise Fresco. Deze dialoog lijkt op een van hun brainstorms, maar dan in het bijzijn van een groot publiek.

LOUISE O. FRESCO is bestuursvoorzitter van Wageningen University & Research (WUR) en schrijver van populairwetenschappelijke publicaties zoals ‘Hamburgers in Paradijs’, romans als ‘De Utopisten’, columns in NRC en wetenschappelijke adviezen. De dialoog draait om de centrale vraag: wat is er momenteel aan de hand in de landbouw en waar gaat het naartoe? Dat is een brede vraag die door de sprekers op alle mogelijke schaalniveaus wordt beantwoord. Koolhaas zet vraagtekens bij fascinerende ontwikkelingen en Fresco brengt een lijn aan vanuit een historisch, wetenschappelijk en politiek kader.

Platteland

Louise Fresco schetst in het kort de na-oorlogse geschiedenis van de landbouw. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er veel chemische productiemiddelen in omloop gekomen, en met Europese schaalvergroting van de landbouw inclusief een grootschalig watermanagement zijn er uniforme landbouwgebieden ontstaan. Niet alleen gebieden, ook de producten, bewerkingsmachines en zelfs dieren werden in dat systeem geüniformeerd. De laatste twintig jaar begint dit langzaam te veranderen

¹ www.guggenheim.org/exhibition/countryside

en wordt biodiversiteit weer teruggebracht, daar waar dat mogelijk is. Dat gebeurt met behulp van natuurinclusieve landbouw en door een concentratie van landbouw, zodat andere delen weer tot natuur ontwikkeld kunnen worden. Het rivierengebied in Nederland was vroeger bijvoorbeeld weidegebied, nu is het natuur. Ook het landbouwbeleid van de EU is veranderd. Was er eerst steun aan agrarische productie (dat leidde tot boerterbergen) toen een inkomenssteun voor de boer (dat leidde tot onevenwichtige marktwerking), nu is er een hectaresteen. Maar wat echt nodig is, is steun aan technologische vernieuwing en aan ecologische doelen. Dat is helaas binnen de EU nog totaal onacceptabel.

De kansen voor het platteland hangen af van de wijze van interactie tussen stad en land. Die is afhankelijk van de fysieke nabijheid van stedelijk gebied en de mate van geschiktheid van het platteland voor exploitatie. Platteland wordt volgens Koolhaas populair als leefbestemming, volgens hem zal ons enthousiasme voor de stad afnemen. Maar volgens Fresco zal die populariteit uitsluitend toenemen binnen een straal van 200 kilometer van grotere metropolen. Het al lege 'la campagne profonde' zal zeker leger worden. Hooguit enkele 'bevrijde mensen' kunnen een dergelijke sociaal-economische leegte aan. Dit is het kader waarin de twee praten over de volgende vijf thema's.

- De kolonisatie van het platteland vanuit de stad
- De ontvolking van het platteland
- Het ontmenselijken van productie
- Oordelen over technologische ontwikkelingen
- Het sturingsvraagstuk

De kolonisatie van het platteland door de stedeling

Mondiaal

Nederland is inmiddels sterk verstedelijkt, maar op mondiale schaal is het proces van plattelandskolonisatie nog steeds gaande. Koolhaas is gefascineerd door China dat met het *Belt and Road project*² nieuwe zijderoutes maakt om de economische relaties in Eurazië te bestendigen. Feitelijk is China bezig met een internationaal ruimtelijkordeningsoffensief zoals Nederland in de jaren zestig had. Met de aanleg van snelwegen wordt het platteland in Afrika en Azië ontsloten en doorsneden, dwars door natuurparken heen. Grondstoffen worden opgehaald en afzetmarkten gecreëerd. Koolhaas vraagt zich af wat hier gaat gebeuren. Fresco benoemt dat er feitelijk maar twee ontwikkelmogelijkheden zijn en in beide gevallen zullen de huidige mensen er niet blijven. Óf er ontstaat een knooppunt met handel en stedelijke ontwikkelingen, óf er gebeurt niks, het blijft een doorgangsroute. De mensen die er nu wonen trekken dan naar de stad. Het wordt beter of ze gaan weg. Het platteland levert arbeiders en voedsel voor de stad. Veel delen van het platteland trekken daardoor leeg. Een situatie die door de eeuwen heen en door de continenten heen steeds weer aan de hand is.

Regionaal

Er is ook een omgekeerde beweging: de stedeling die teruggaat naar het platteland. Die stedeling hunkert naar een idee van een romantisch platteland dat feitelijk niet meer bestaat. Maar hij herschept dat. Daarmee ontstaan er eigenlijk twee plattelands: het feitelijke (grootschalige) productielandschap (zoals het Westland of Noord-Frankrijk) en het roman-

² nl.wikipedia.org/wiki/Nieuwe_Zijderoute

tisch ingerichte platteland van de stedeling, zoals Toscane of Broek in Waterland. Het is een van de voorbeelden hoe de stedeling is vervreemd van zijn voedselproductie. Maar tegelijkertijd heeft hij wel degelijk een verlangen naar kennis over de voedselketen en een verlangen naar een menselijke maat in voedselproductie, die er nauwelijks meer is. Rondom steden ontstaat een platteland om streekproducten te halen en ambachtelijkheid te ervaren.

Maar omdat de stedeling daar niet structureel voor wil betalen, bestaat er daarnaast ook het grootschalige productielandschap met goedkope producten. Een omgeving die de stedeling nog steeds niet ziet, en zo houdt de stedeling zichzelf voor de gek. Het zichtbaar en mogelijk maken van nieuwe verwevingen tussen stad en platteland is daarom een nadrukkelijk onderdeel van de studie van OMA.

De ontvolking van het platteland door de plattelander

Gebieden buiten de 200 kilometer van grote steden bevatten soms nauwelijks nog mensen waarmee is te integreren of interacteren. Een leegloop, dus. Vanaf 2050 verwacht heel Europa een negatieve groei en in sommige gebieden is dit al aan de hand, Japan weet niet beter. Is ontvolking slecht nieuws? Ja, zegt Fresco, daar waar Koolhaas ook kansen ziet.

In Japan loopt het gebied tussen de steden leeg, een gebied dat toch onderhouden dient te worden. Dit wordt nu voorzien door robots om verwildering te voorkomen. Teruggeven aan de natuur lijkt logisch, maar dat kan alleen als het de ontwikkelde steden niet belemmert. Denk aan leidingen, watervoorziening of mobiliteit. Natuurmanagement is ook om andere redenen van belang. In Rusland zijn grote gebieden onopzettelijk verwilderd, daar krijg je een eutrofische strijd tot overleven met een zee aan berkenbossen. In Nederland leidt dat tot brandnetels, ecologisch weinig interessant. Natuur is in Nederland daarom ook heel gemanaged. Het is een politieke keuze wat je met lege gebieden wilt doen: natuur, CO₂-opslag, opwekking, enzovoort. Dat vraagt toch enige regie van bovenaf.

Het platteland in Europa heeft een grote landbouwtaak, maar heeft weinig bevolking. Hier ligt een kans voor immigranten. Mozzarella wordt al door Afrikaanse vluchtelingen gemaakt, Parmigiano in Toscane wordt door Sikhs geproduceerd omdat er geen Italiaanse arbeider meer te vinden is op het platteland. In heel Europa, zelfs in Oost-Europa, zijn vluchtelingen nog de enigen die op het platteland (willen) werken. Maar de leefomstandigheden zijn wel abominabel. Dat er geen fatsoenlijke ontmoeting is tussen het helse bestaan van vluchtelingen en de nood aan arbeiders op het platteland is bizar en een belangrijke ruimtelijk-sociale opgave.

Een bijzondere situatie is Manheim in Duitsland³, met Syriërs die in een verlaten bruinkooldorp Manheim-alt wonen en waar de oorspronkelijke Mannheimers naar Manheim-neu zijn verkast. Als je een leeg gebied voor een habbekrats kunt kopen, dan kun je daar weer opnieuw een gemeenschap en economie opbouwen, zo blijkt. Hierdoor blijft platteland leefbaar en niet alleen voor arbeidskrachten. Het zal in het geval van Manheim van de bruinkoolconsumptie afhangen hoe lang deze situatie blijft bestaan.

³ www.nw.de/nachrichten/zwischen_weser_und_rhein/21935983_Gestrandet-in-der-Geisterstadt.html

Het ontmenselijken van de productie

Op andere plekken, zoals *Tahoe Reno Industrial Park*, Nevada, USA⁴, wordt leeg landelijk gebied door datacenters en distributiecentra bezet: het is een *dumping ground* voor grootschalige faciliteiten omdat grond aldaar grootschalig en goedkoop is. Het levert abstracte gebouwen op die volledig vanuit techniek zijn geoptimaliseerd en niet op menselijke schaal zijn ontworpen. Mensen werken er wel, maar op een gebied zo groot als New York werken er hooguit 8.000 mensen, die er ook niet wonen. Ze zijn er bijzaak en hebben slechts een kleine leisureruimte op menselijke maat beschikbaar. Het zijn gebouwen waar de mens niet meer de klant is. Koolhaas is ervan onder de indruk: het opent mogelijkheden voor nieuwe ruimten. Extreem technologische ruimten zonder zuurstof, centrale verwarming of wettelijke gehandicaptenroutes en mensvriendelijke gezelligheid. Robots kunnen immers in het donker werken en bij -20 of +40 graden. Fresco tempert zijn enthousiasme: deze centra hebben immers een gigantisch effect op het ecosysteem. Ze vragen stroom, water, veroorzaken hitte en eventueel mobiliteit; natuurwaarden verdwijnen. Ook grootschalige zonnefarms verminderen de biodiversiteit ter plaatse. Het platteland heeft altijd al die rol als *dumping ground* gehad, het is een super ouderwets en lui concept, aldus Fresco. De toekomst ligt in slimme installaties die zowel minder belastend zijn voor de ruimte als voor de natuur. Het Westland heeft daar bijvoorbeeld al veel kennis in ontwikkeld.

⁴ en.wikipedia.org/wiki/Tahoe_Reno_Industrial_Center

⁵ Von Thünen had al in de 18e eeuw een economische geografie van de landbouw afhankelijk gesteld van de afstand tot de steden en de agrarische bodemgeschiktheid. Grofweg neemt Fresco eenzelfde indeling over:

- steden zijn het afzetgebied, waar gestapelde stadslandbouw prima mogelijk is;
- rafelranden rond steden bieden ondefinieerbare ruimte voor industrie, kassen en stadslandbouw;
- het platteland binnen een straal van 200 kilometer rond steden is interessant voor stedelingen om in te wonen en recreëren, maar ook met een agrarische productiefunctie;
- uitgestrekt platteland daarbuiten kan geschikt zijn voor begrazing, grootschalige agrarische productie, energiewinning of -opslag. Eventueel bevinden zich daarin nog satellietkernen van stedelijkheid of bovengenoemde 'bevrijde mensen';
- gebieden die niet geschikt zijn voor al het bovenstaande (zee, bergen, steppes, polen, woestijnen, enzovoort), alhoewel door technologische ontwikkelingen daar ook meer geschikt gaat worden (denk aan zonnepanelen in de Sahara).

Oordelen over technologische ontwikkelingen

Door technologische ontwikkelingen hoeft er dus niet zo lomp grootschalig te worden gehandeld, en kan er nauwkeuriger, zorgvuldiger en dus locatiespecifieker gestuurd worden. Die grote trekkers van weleer hoeven niet meer, met drones kun je veel preciezer werken. Een soort pixellandschap ontstaat, waar veel nauwkeuriger nutriënten worden toegevoegd aan een gewas, tot op de 10 cm². Vegetatie kan dan ook weer diverser worden. Alles wordt geanalyseerd en gestuurd, de instructies gaan online naar gerobotiseerde trekkers en drones. De laptop is de akker geworden.

Daarnaast is er ook steeds minder gebonden aan grond, omdat gecontroleerde artificiële teelt met substraten en licht al heel goed mogelijk is. Gestapelde productie is een prima optie, ook/just in stedelijke gebieden. In het Westland (alweer) is men al erg ver met dergelijke technologische ontwikkelingen: het water wordt 100% hergebruikt, drones vliegen zonder chemische middelen door de kassen, achtervolgd door een andere drone die op basis van de info van de eerste drone alleen biologische producten en micro-organismes loslaat. De nieuwere kassen genereren ook meer energie dan het kost, dus er liggen al veel bestaande verbetermogelijkheden voor het oprapen.

Er zal echter altijd ook een groot landbouwareaal nodig blijven, dat niet precies gemanaged wordt en ook niet in hoge dichtheden kan. Intensieve veeteelt is bewezen niet hanteerbaar vanwege ziekten en omgevingshinder. Productie van koolhydraten en eiwitten moet veel extensiever dan het nu gebeurt en dat kan in uitgestrekte gebieden (lees: pampas) waar andere teelten niet mogelijk zijn. Die teelten moeten veel bescheidener dan nu het geval is, wil het ecologisch passen.⁵

Met al deze technologische ontwikkelingen ontstaat haast een ideaalplaatje van een natuurdivers én productief landschap. 'Maar waar bevindt de boer/de mens zich in dit beeld?' vraagt iemand uit het publiek zich af. De huidige realiteit heeft een focus op marktprijs, EU-subsidies en dat leidt tot uitbuiting en faillissementen. Is de boer nu ellendig en straks niet meer bestaand? Waar liggen dus de ethische grenzen tussen markt en sociale samenhang?

Fresco antwoordt: Technologische vernieuwingen hebben ons in het verleden op de lange termijn geholpen maar op de korte termijn moest er altijd veel worden aangepast. Denk aan auto's, dat waren eerst moordwapens, tot er later betere versies en regels zijn gemaakt. Zowel qua gedrag als qua technologie moest er veel worden veranderd via trial-and-error. Het probleem nu, en dat is anders dan voorheen, is dat de mensen die momenteel het verste weg staan van de voedselproductie (lees stedelingen) tegen allerlei technologische ontwikkelingen zijn op basis van vage angsten. Voorheen waren het juiste lokale interne bezwaren, zoals handarbeiders die tegen mechanisatie waren omdat ze hun baan zagen verdwijnen. Er zal zeker opnieuw werkgelegenheid op het platteland verdwijnen, een proces dat al decennialang aan de gang is. Dit heeft traumatische gevolgen (gehad) voor plattelanders, gevolgen die niet door stedelingen worden gezien. De verschillen tussen de zienswijzen van stedelingen en plattelanders zijn nu groot, het is een welles-nietes patstelling die doorbroken moet worden. En dat kan alleen als de lange termijn in het oog wordt gehouden met nieuwe verbanden tussen stad en land.

Het sturingsvraagstuk

De monetaire waarde is te belangrijk geworden in de voedselmarkt, andere waarden worden onvoldoende meegewogen. Er is geen true costing: vervoer, milieuvervuiling en sociale misstanden tellen niet door in de prijs van een product. Hoe kun je wel alle waarden meenemen? Fresco benadrukt de rol van regels en wetten. Dat kan vanuit de overheid met fiscaliteit, heffingen en eisen. En dat kan vanuit het bedrijfsleven en onderwijs met meer onderzoeken.

Koolhaas schets het fundamentele probleem dat er een verwarring aan het ontstaan is tussen. Er is een verwarring aan het ontstaan tussen markt en democratie. De maatschappelijke verplichting om minder vervuilend te zijn wordt niet vrijwillig opgepakt maar uitsluitend via marktverwegingen geregeld. Je moet op een gegeven moment kiezen voor een algemeen belang en een hoger doel. Daar zijn geloofwaardige politici voor nodig en bureaucraten met oprechte intenties. Maar nu is politiek een onderhandelingsveld waar alleen maar particuliere deelbelangen tegen elkaar worden afgestreept. Zo verander je geen systemen, zo handel je niet vanuit een transformerende visie.

Mansholt, de voormalige Europese commissaris van landbouw, was visionair. Hij wist de noodzaak duidelijk te maken en stond teweer tegen de protesten. Hij zou nu geen enkele kans meer hebben omdat hij zo'n impopulair standpunt had. Bovendien is inmiddels veel gedecentraliseerd, resulterend in een patchwork aan beleid. En dat terwijl er op hoge schaal (EU) veel in beleid moet worden gezet, maar daar is juist steeds minder draagkracht voor. Niet-democratieën als China hebben als enige de macht om dit soort zaken op hoge schaal

⁶ Genoemd worden de inspirerende voorbeelden waar natuur, cultuur en technologie op een positieve manier in verband worden gebracht: triennale in Milaan 'Broken Nature' en 'Next Nature' van Koen van Mensvoort. www.brokennature.org www.nextnature.net/shop/ next-nature-book-reprint

integraal aan te pakken. Zo wordt het Westen veel te afhankelijk van enkele autoritaire systemen die wel kunnen doorpakken.

China heeft bijvoorbeeld een leefbaar platteland als prioriteit gesteld omdat het beseft dat niet iedereen naar de stad kan komen, beschrijft Koolhaas. Zij maken een soort countryside-stadjes waar voedselproductie en wonen worden gecombineerd. De boeren wonen in flats en in landcommunes verdienen ze hun geld. Die landcommunes zijn nu nog primitief, aldus Fresco, maar kunnen in de nabije toekomst veel ruimte- en energie-efficiënter worden, waardoor er ruimte overblijft voor een betere leefomgeving. De Chinese overheid gaat ook steeds meer beseffen dat bossen en groen van belang zijn voor de geestelijke stabiliteit van de bevolking.

Koolhaas bekritiseert ten slotte de frivole onnozelheid die stedelijke cultuur teweegbrengt, geïllustreerd met de Londonse folly van Anish Kapoor als toppunt van die frivoliteit. De stad verliest zijn diepgang en aantrekkelijkheid en verliest ook het begrip van mensen die zich dergelijke frivoliteiten niet kunnen permitteren. Maar bij gebrek aan autoritair systeem is de rol van cultuur juist wel zo belangrijk, bijvoorbeeld in dit soort Maaskant Dialogen. Cultuur dient niet steeds dystopische beelden te schetsen en al helemaal niet (alleen) frivol te zijn. Het dient de problematiek te duiden, bruggen te slaan en te verkennen wat er aan de hand is. Een onderzoekende houding is nodig, zonder vooringenomenheid; een open verkenning op lange termijn.⁶

Gemeentehuis Rotterdam met gewassen op de voorgrond

Een korte introductie op Maaskant en energie

een column uitgesproken door Michelle Provoost
tijdens Maaskant Dialoog #4

Vanavond dient mijn introductie om een verband te leggen tussen het gespreksonderwerp van de dialoog, de energietransitie, de plek waar we nu zijn, in het centrum van Rotterdam, en Hugh Maaskant, de wederopbouwarchitect die op dit centrum zijn onmiskenbare stempel heeft gedrukt. Iedereen zal begrijpen dat het niet voor de hand ligt om dit verband te leggen, maar ik heb toch iets gevonden; dat moest ook wel want daar was ik voor gevraagd.

Er is een moment geweest dat de binnenstad van Rotterdam er zó uitzag: wuivend graan tot aan de gevels van het stadhuis, met de relictten van het beruchte vooroorlogse uitgaansleven aan de Kruiskade in de verte en op de voorgrond een met de hand geverfd verbodsbord op een houten paal met de woorden: 'Verboden Toegang. Gemeente Rotterdam teelt voedingsgewassen'. De gebouwen staan er op de foto bij als relictten van een verloren gegane beschaving, overwoekerd en teruggenomen door de natuur. Op dit moment, in het begin van de oorlog, was het nog totaal onduidelijk hoe de stad er in de toekomst uit zou zien. Het bekende was verdwenen en zou niet terugkeren, alles zou anders worden. De routes die mensen kenden, de plekken waaraan ze gehecht waren, de straten die ze prettig vonden, overal hadden ze afscheid van moeten nemen. Het was een shock.

Dirk Sijmons heeft geschreven dat er wellicht een 'collectieve coaching' nodig is om de Nederlandse bevolking psychologisch te begeleiden bij de energietransitie. In het gebombardeerde Rotterdam had men die coaching tot een kunst verheven. Allereerst was er de rouwverwerking van hetgeen verloren was gegaan. Tegen de mensen die treurden om de grachtjes en smalle straatjes en de gemoedelijkheid van de vooroorlogse stad zei het Basisplan bij monde van stedenbouwer Sam van Embden: "Realiseert U zich, Rotterdammer, dat vele der dierbaarste herinneringen aan wat in de Meidagen verloren ging, zich juist vasthechtten aan wat, nuchter bezien, slechts tekortkomingen waren van onze oude stad?"

En na de rouwverwerking kwam in het coachingtraject de verwelkoming van de nieuwe wereld. Daaraan deed Maaskant enthousiast mee, hoewel het bombardement voor hem een persoonlijke tragedie was: hij moest vluchten in zijn open Ford met alleen zijn vrouw en baby en verloor verder alles, huis en kantoor. Hij zei daarover zelf: “Wij hebben de stad zien branden en leeg zien lopen, wanhopige mensen, bepakt en beladen, kinderen met de poes in hun armen, mannen met de vogelkooi aan hun vinger, gezinnen met opoe op een handwagen, enzovoort. Die dag ben ik chauvinist geworden. Toen ik de volgende dag ging kijken stond er een man bij de restanten van zijn bezit te huilen. Hij snikte: “Mijnheer, wij kijken naar het graf van onze stad.” Ik had maar één antwoord om hem op te beuren: “Fout, wij kijken naar haar glorie.”

De gevolgen van het bombardement waren in tegenstelling tot de afnemende biodiversiteit of de smeltende Noordpool elke dag zichtbaar voor de Rotterdammers. De noodzaak om daaraan mee te werken viel niet te ontkennen. Iedereen deed mee, ook machtige rijke partijen zoals de havenbaronnen. Ook toen waren dat al multinationals, maar wel geworteld in en verbonden aan Rotterdam; ze werkten mee in plaats van tegen, zoals tegenwoordig vaak het geval is bij de Shells en Unilevers van de wereld. Deskundigen en de wetenschap, de overheid en de architecten, ze vormden destijds gerespecteerde aanvoerders. Maaskant zag in de leegte van het bombardement direct de grote mogelijkheden voor stedenbouwers en architecten. Dat is niet moeilijk voor te stellen: het betekende werk van ongekende omvang en bracht hem rijkdom.

Maar voor grote delen van de Nederlandse bevolking was dat aanvankelijk niet zo. Niet alleen tijdens de oorlog had die een schamel bestaan, ook het eerste decennium daarna heerste er gebrek en armoede. Alle investeringen en de Amerikaanse ontwikkelingshulp van het Marshallplan gingen naar de opbouw van de infrastructuur, de havens, de vliegvelden en de industrialisatie. Dat werd door de nationale regering in balans gehouden door geleide loon- en huurpolitiek en de instelling van de AOW, kortom er was hulp aan de armsten en er was een egalitair beleid gericht op meer gelijkheid. Op de een of andere manier ging men daarmee akkoord, er was nauwelijks debat, men offerde zich op voor het collectieve belang, hoogstens een kleine groep communisten en kunstenaars monkelde aan de zijlijn. Tien jaar lang was het hard werken en sober leven, dankzij het hypnotische verhaal van de collectieve opbouw van ons land. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig kwamen er hogere lonen, meer en betere woningen, meer spullen, meer vakantie, meer auto's, alles meer. Maaskant gedijde goed bij

die aanzwellende kwantiteiten: hij bouwde meer huizen, meer fabrieken, meer winkels, alles meer en groter.

De generatie van Maaskant bouwde het geloof in de technologie en de vooruitgang. Zij bouwde de miljoenen huizen die nu moeten worden opgeknapt en energiezuinig moeten worden gemaakt, legde de basis voor de vervuilende industrieën die nu opgeschoond moeten worden, de vele vliegreizen die we nu willen verminderen, de automobilititeit waar we nu vanaf willen en legde het net voor het aardgas aan dat nu opraakt.

De wederopbouw van Nederland en de energietransitie komen misschien qua opgave en schaal bij elkaar in de buurt, maar zo ongeveer alle condities en instrumenten zijn verschillend. En de grootste verandering is misschien wel een psychologische: die van meer naar minder. Het wervende verhaal van de vooruitgang, van elke generatie die het beter krijgt dan de vorige, van vanzelfsprekende loonsverhogingen en prijsverlagingen, van toenemende welvaart, geldt die nog wel in de toekomst? In het algemeen lijkt het erop dat de cultuur van overvloed, die het mantra is geworden in de naoorlogse periode, ophoudt nog voordat hij grote delen van de wereld heeft bereikt.

Bij de energietransitie zal het vooral om minder gaan. Een idee van vooruitgang dat niet gekoppeld is aan meer, maar aan minder auto's, niet aan grotere, maar aan kleinere woonruimte, niet aan meer, maar aan minder mobiliteit, niet aan meer, maar aan minder consumeren en niet aan consensuspolitiek maar aan identiteitspolitiek. En dat terwijl de maatschappelijke gelijkheid niet langer toeneemt, maar juist afneemt en de ongelijkheid verder opgedreven dreigt te worden door de milieumaatregelen. Valt daar ook een mooi en overtuigend, misschien zelfs hypnotisch coachingverhaal op te baseren? Met die open vraag laat ik u graag achter, dank u wel.

“Er is een maatschappelijk tweedeling tussen de haves (belanghebbenden die lusten hebben en eventuele lasten accepteren) en de have-nots (die alleen andermans lasten dragen of vrezen dat ze iets kwijtraken). Als je windmolens bouwt, doe het dan samen met de lokale gemeenschap, zoals in Noordrijn-Westfalen, zodat die gemeenschap er wat mee opschiet en ervan profiteert.”

Diederik Samsom

Maaskant Dialoog #4 over de energietransitie

Dirk Sijmons en Diederik Samsom

12 juni 2019, Hoofdpstkantoor, Rotterdam

Tussen ecomodernisme en de apocalyps

In de indrukwekkende hal van het voormalige postkantoor werd de vierde en laatste Maaskant Dialoog gehouden tijdens de Maand van de Architectuur (juni 2019). De dialoog tussen twee energiemannen was een welbespraakte half-vol-half-leeg-glas woordenwisseling met Samsoms optimistisch overlopend glas aan de ene zijde en Sijmons apocalyptisch gebroken glas aan de andere zijde.

DIRK SIJMONS is landschapsarchitect en oprichter van bureau H+N+S, was Rijksadviseur voor het Landschap en curator van de Rotterdamse Architectuurbiënnale 'Urban by Nature'. En bovenal twee keer Maaskantprijs-winnaar: de eerste keer in 2002 voor zijn baanbrekende emancipatie van het regionaal ontwerp en de tweede maal in 2017 als onderdeel van het programma Ruimte voor de Rivier. Sijmons ontwerpend onderzoek naar de energietransitie is de directe aanleiding om hem uit te nodigen voor een gesprek met specialist Diederik Samsom.

DIEDERIK SAMSOM is zelfstandig adviseur duurzame energie, commissaris Energiebeheer Nederland EBN (die voeren een deel van de energietransitie van Nederland uit) was Greenpeace-activist en lange tijd Tweede Kamerlid totdat hij vooral bekend werd als partijleider van de PvdA van 2012-2016.

Het onderwerp van gesprek is de ruimtelijke impact van de energietransitie in relatie tot de vele klimaatdoelen, de sociale gevolgen en bijgevolg het draagvlak van de nodige maatregelen.

Eerst even over vlees

Sijmons begint met een 'Sankey stromendiagram' dat de aard en omvang van de energie- en klimaatopgave duidt. Aan de inputkant staan de energiebronnen van mondiale energie, aan de outputkant de uitgestoten broeikasgassen (situatie 2010). De voor Sijmons verrassende conclusie was dat – naast het verbranden van kolen en olie – ook de verandering van landgebruik (lees ontginning) bijdraagt aan broeikasgassen. Bijvoorbeeld: wanneer een bos, dat broeikasgas absorbeert, wordt vervangen door een broeikasproducerende sojaplantage. Die ontginning vindt grotendeels plaats ten behoeve van (het krachtvoer voor) de enorme veestapel voor vlees- en zuivelconsumptie. Ook in Nederland is die veestapel een groot probleem. Als alle mogelijke technologische innovaties worden uitgevoerd in de toekomst, dan heeft de veestapel nog steeds een veel te grote uitstoot.¹

¹ Dit gesprek vond plaats voor de afwijzing van het Programma Aanpak Stikstof www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/aanpak-stikstof

SAMSOM: Als de geprognoseerde 12 miljard mensen in onze welvaart zouden bestaan, dan is alleen al voor ons vleesdieet een tweede planeet nodig. Het is echter lastig om de economie van de veestapel en het vleesdieet alleen in Nederland te reduceren. We zijn een exporterend land, de hele wereld zal moeten meebewegen. De wijziging van grondgebruik is een complexe zaak: dat gaat over gedrag, dieet, geopolitiek en economische ontwikkeling. De transitie van olie en kolen naar herbruikbare energie (het bovenste deel van de diagram) is in principe vooral een technisch probleem.

Over die eerste transitie is Samsom voorzichtig optimistisch. De wereld van morgen gebruikt meer energie dan die van gisteren. Die toename van energieverbruik is nu voor 50% duurzaam, dus we lopen steeds verder achter. Maar tien jaar geleden was dat 1%, Samsom voorspelt dat in 2022 meer dan 100% van de energiegroei groen is. Vanaf dat moment ben je het huidige energiegebruik aan het vergroenen. Om dan in te teren op alle fossiele opwekking, hebben we de tijd nodig tot 2050.

Dat betreft echter het veranderen van energiebron. 'Hoe gaat het met de energietransitie, dus inclusief distributiesysteem?' vraagt iemand uit de zaal.

SAMSOM: Je moet het wel eerst opwekken voordat je vraag en aanbod gaat balanceren. Dat is wat lastiger met zon en wind in verband met de grilligheid van het weer. Uiteindelijk zal er echter een balans komen zodra we via isolatie en elektrisch rijden (40% zuiniger dan benzine), de vraag aanzienlijk laten afnemen.

SIJMONS: Er is inderdaad meer nodig dan alleen bronvervanging, anders staan we straks met onze zelfrijdende elektrische auto's in de file, en dan hebben we ruimtelijk nog steeds een maatschappelijk probleem.²

Economische groei met een krimpende ecologische footprint?

SIJMONS: Zowel moderne liberalen als de milieubeweging gaan nog uit van de mogelijkheid om economisch te groeien met een krimpende ecologische footprint. Het is de basis van hun plannen en onderhandelingen. Maar we raken aan de grenzen van onze planeet. In het boek 'Harvesting the Biosphere'³ toont Vaclav Smil aan dat de mensheid onmogelijk zichzelf kan handhaven omdat het nu al 25% van de fotosynthese opsoupeert. Die hoeveelheden energie die wij als mens gebruiken kunnen we gewoonweg niet opwekken op deze aardbol, ook al schijnt de zon nog zo hard. Wij gebruiken vier keer zoveel energie als de oceanen verbruiken aan hun getijden, en de helft van de energie van alle aardwarmte. Denk daar eens over na, dat is gigantisch veel.

Het geloof om economisch te groeien en tegelijkertijd de footprint te verkleinen is bij Sijmons tot bijna nul gereduceerd: de rek is eruit, er is nu een acute energiebesparingsopgave.

SAMSOM: Energiebesparing noemen we tegenwoordig energie-efficiency, het gaat ook over energetisch rendement. Het is nooit een besluit geweest om meer energie te verbruiken, het is de economische groei die energieverbruik doet toenemen. Met de economische crisis in 2008-2012 zag je meteen dat het energieverbruik daalde. Ergo: zoiets besluit

² Dit betekent dus meer nadruk op een vernieuwde distributie en opslag van energie.

³ vaclavsmil.com/wp-content/uploads/TWFR-JanFeb2016-Harvesting-the-Biosphere.pdf

je niet, zoiets gebeurt; het is het product van menselijke ambitie, van alle mensen van de wereld. De oorzaak zit niet eens direct bij het kapitalistisch regime, want ook niet-kapitalistische staten hebben dezelfde milieuproblemen, zo niet erger. Een economische groei van 1% ecologisch goed te doen is, een groeipercentage waarin het Westen zichzelf in stand kan houden.

Samsom bekent een vooruitgangsoptimist te zijn, noem hem een ecomodernist met het geloof dat economische groei dus wel samen kan gaan met een kleinere ecologische footprint. Volgens anderen, Sijmons inclusief, is echter de enige optie: een welvarende remweg met ecologische krimp. De vraag is: waar zit de rem?

We will adapt

Samsom is optimistisch omdat hij vertrouwt op het aanpassingsvermogen van mensen. Hij refereert aan de Malthusiaanse catastrofe, een begrip uit de 18e eeuw⁴. Die catastrofe zou plaatsvinden op het moment dat er te weinig grond op de aarde zou zijn om de bevolking te voeden. Die catastrofe bleef uit omdat het de menselijke natuur is om steeds een oplossing te creëren. Denk aan kunstmest, de anticonceptiepil, enzovoort. Nu is het wel zo dat die oplossingen wel heel erg hard nodig zijn en ook heel erg acuut, dus een spannende ontknoping staat ons binnenkort te wachten.

SAMSOM: Je ziet echter de veranderingen plaatsvinden, de laatste tien jaar ook heel snel. Kijk naar vleesloos eten, waarbij de meest bulderende beursgang op Wallstreet niet een ICT-bedrijf was, maar het Amerikaanse *Beyond Meat*⁵ dat smakelijke vleesvervangende producten maakt op basis van plantaardige grondstoffen. Maar kijk ook naar windenergie. In 2009 werd het eerste offshorewindmolenpark gesubsidieerd met 16 cent per kilowattuur, een idioot hoog bedrag als je alle Nederlandse energie zo had moeten subsidiëren. In 2018 is er voor het recentste park van Vattenfall geen subsidie meer nodig. Elektrische auto's zie je ook steeds meer, je ziet de vernieuwing wel degelijk gebeuren, dat is hoopgevend.

Sijmons ondersteunt dit verhaal en laat een animatie zien van een plan hoe 25.000 windturbines in de Noordzee 95% van de energie van alle Noordzeelanden zou kunnen dekken.

Sijmons is echter pessimistischer over de uitvoering en is wantrouwend over menselijk gedrag en maatschappelijk bestuur. Hij quote Bruno Latours 'Oog in Oog met Gaia'⁶, die de huidige tijd post-apocalyptisch noemt in de zin dat de moderne mens denkt dat de Apocalyps samen met religie achter ons liggen. Wetenschap is het nieuwe geloof geworden, maar dan zonder de twijfel van het geloof. In werkelijkheid bevindt de klimaatproblematiek zich in een 'exponentiële acceleratie'. En dit is juist de Apocalyps, aldus Latour.

Verdeling van lusten en lasten

Hoe manifesteert zich dit alles in het landschap? Sijmons meent dat de ruimtelijke impact van hernieuwbare bronnen vooral is: meer oppervlakte. Maar hier geldt het net als bij snelwegen: als we er gebruik van maken dan accepteren we de ingrepen veel gemakkelijker. En, voegt Samsom eraan toe, iedere hernieuwbare energie is een aanslag op ons

⁴ [nl.wikipedia.org/wiki/](https://nl.wikipedia.org/wiki/Malthusiaanse_catastrofe)

[Malthusiaanse catastrofe](#)

⁵ www.beyondmeat.com

⁶ Latour pleit voor een nieuwe politieke arena waarin we als mensensoort en met representanten van andere organische entiteiten als rivieren en diersoorten, in staat zijn om te reageren op de mondiale feedbackloops van het ecosysteem. Daarvoor dient sowieso het moderne perspectief van progressie te worden losgelaten in ruil voor een Gaia-perspectief van regressie. De aarde wordt niet (meer) groter, zoals in de koloniale tijden, maar verdicht zich. De soorten op aarde moeten met elkaar vechten voor hun eigen overleving, of met diplomatie onderhandelen. Klimaatwetenschappers zijn door klimaatsceptici de oorlog verklaard, het wordt tijd dat ze daarop reageren. Een diplomatieke arena is dan nodig. Ook van belang voor het discours is Latours analyse in 'Laboratory Life' (1979) over de moderne wetenschap als zijnde een religie maar dan ontdaan van de twijfel. Iedere wetenschap is ook politiek, maar de wetenschapper ziet het als objectiviteit. In die zin is de theorie dus helemaal niet zo los van de praktijk, het is ermee verweven.

www.trouwen.nl/religie-filosofie/de-aarde-slaat-terug-en-wij-doen-niets-b17823f6/

ecosysteem, is het niet met CO₂, dan is het wel met materialen, ruimtegebruik en het zicht. Maar: die zijn wel beter oplosbaar dan fossiele uitputting. Het probleem ligt niet zozeer in horizonvervuiling, de opgave is gekoppeld aan inclusiviteit. Er is een maatschappelijke tweedeling tussen de *haves* (belanghebbenden die lusten hebben en eventuele lasten accepteren) en de *have-nots* (die alleen andermans lasten dragen of vrezen dat ze iets kwijtraken). Als je windmolens bouwt, doe het dan samen met de lokale gemeenschap, zoals in Noordrijn-Westfalen, zodat de gemeenschap ervan profiteert.

Daarnaast is iedere technologische revolutie ook een Darwinistische revolutie. Er is altijd een profiterende voorhoede van Tesla-rijders en een protesterende achterhoede van gele hesjes. De 'links hoog opgeleide' en 'de belegger' vergroten hun voorsprong door met subsidies zonnepanelen en een windmolen te nemen. De achterhoede ziet de molen als een totem van de nieuwe tijd die hun privileges afneemt. Nederland scoort wat dat betreft de laatste decennia bar slecht in het herverdelen van rijkdommen en in het co-creëren met belanghebbenden. Iets waar sociaaldemocratisch naoorlogs Nederland eigenlijk altijd juist wel goed in is geweest. Hoe je de *have-nots* aan boord krijgt is een politieke kwestie. De politiek moet de vooruitgang (geld, kennis, toegang, enzovoort) herverdelen.

Bij de klimaattafels is daarom ruim aandacht besteed aan meekoppelende belangen.⁷ Begin zonnepanelen- en isolatieprogramma's in de sociale huur, zodat juist de lagere inkomens profiteren in de vorm van lagere huren of stookkosten. Of leg schooldaken vol met zonnepanelen terwijl de scholen gerenoveerd worden in plaats van gesloopt. En stop de opbrengst van zonne-akkers in een fonds voor de landbouwtransitie in plaats van de huidige 'bingoboeren' die rijk worden omdat ze toevallig bij een schakelstation grond hebben. En gebruik de bermen van rijkswegen om zonneparken te plaatsen, in plaats van op private gronden. Kernenergie zal goed kunnen met de vierde generatie centrales, maar omdat die te laat worden ontwikkeld moeten we eerst de andere dingen doen. De klimaattafels schieten wat die opdracht betreft wel tekort. Dat is een technocratisch beleidsstuk, voor dat andere – sociale – deel is dat niet te doen. Dat wordt een zoektocht zoals de stadsvernieuwingsoperatie, en de technologie zal daar ook bij helpen.

Een spreker vindt deze oplossingen nogal bèta: 'Hoe creëer je draagvlak voor de gewone 'alfa'-mensen?'

Sijmons denkt aan de afbraak van de Borselecentrale met een rituele verbranding van de laatste kool als einde van het fossiel expressionisme. Samsom ziet dat er aan de basis wat verschuift bij burgers zelf en collectieven zoals energiecoöperaties. Door samen iets op te zetten, zet je veranderingen in gang. Je ziet de netbeheerders op volle toeren draaien om aan te passen en mensen aan te nemen om specifiek dit soort initiatieven te faciliteren. Ook hier ziet hij het positief in. Of het allemaal op tijd zal zijn, dat is de hamvraag.

⁷ Voorafgaand aan het Klimaat-akkoord deden zowel Sijmons als Samson mee aan de voorbereiding daarvan in klimaattafels. energiekaart.net/uitkomsten-van-de-klimaattafels-het-klimaatakkoord/

Een nieuwe stadsvernieuwing?

De stadsvernieuwing is een mooie analogie, maar de verschillen met destijds zijn groot: er is geen direct gevoelde noodzaak, er is geen geld, er is geen beleid.

- Er is nu een welvarende middenklasse van onverzadigbare materialisten, aldus Sijmons. Samsom: 80% van Nederland 'heeft niets' met de energietransitie, die vindt zijn leven al leuk of complex genoeg zonder die complexe en abstracte mondiale opgaves. Energie is er gewoon. Dat is de verworvenheid van welvarende onbewustheid. Ze maken iedere verandering moeilijk en het creëren van draagvlak zo lastig.
- De aardgastransitie was een sprong in de 21e eeuw, het was een groot comfort in huis. De aardgasbaten hebben dit soort royale programma's (Deltawerken, stadsvernieuwing) mogelijk gemaakt. Een gigantisch budget dus. "Ja, zo kan ik het ook," aldus Samsom. Nu zijn grote budgetten niet meer direct voorhanden.
- Iedereen, kiezers inclusief, is het er over eens dat energie- en klimaatbeleid een internationale zaak is die op Europees niveau moet worden gevormd. Maar het huidige en toekomstige Europese energiebeleid is een gegroeid samenraapsel van 28 keer nationaal fossiel-, energie- en kernenergiebeleid dat logischerwijs toen vanuit de bodem en grondstoffen werd opgebouwd.

Belasting

Uit de zaal komt de vraag of een algehele CO₂-belasting zou helpen om innovatie en uitvoering van de energietransitie te financieren.

SAMSOM: Feitelijk is die er al in de vorm van de CO₂-emissierechten.

SIJMONS: Maar je zou een algehele CO₂-belasting willen invoeren tijdens alle stappen in het maak- en consumptieproces. Dit is een tamelijk onmogelijke opgave, alhoewel alles vergeleken met de mestboekhouding van de boeren een peulenschil is.

Overzicht prijswinnaars

Jonge & Grote Maaskantprijs 1978-2019

2019 – Jonge Maaskantprijs

Donna van Milligen Bielke

2018 – Grote Maaskantprijs

de 'makers' van Ruimte voor de Rivier

2017 – Jonge Maaskantprijs

Arna Mackić, Studio L A

2016 – Grote Maaskantprijs

Tracy Metz, Journalist, auteur en presentator

2015 – Jonge Maaskantprijs

Maarten Gielen, Ontwerperscollectief Rotor

2014 – Grote Maaskantprijs

Piet Oudolf, Tuin- en landschapontwerper

2013 – Jonge Maaskantprijs

Eric-Jan Pleijster, Peter Veenstra en Cees van Veeken,
LOLA Landscape Architects

2012 – Grote Maaskantprijs

Arnold Reijndorp, architect, stadssocioloog

2011 – Jonge Maaskantprijs

Nanne de Ru, architect

2010 – Grote Maaskantprijs

Auke van der Woud, hoogleraar Architectuur- en
Stedenbouwgeschiedenis, Universiteit van Groningen

2009 – Jonge Maaskantprijs

Julien de Smedt, architect

2008 – Grote Maaskantprijs

Adri Duijvesteijn, wethouder RO en Wonen Almere

2007 – Jonge Maaskantprijs

Elma van Boxel en Kristian Koreman, Bureau ZUS

2006 – Grote Maaskantprijs

Carel Weeber, architect, hoogleraar

2005 – Jonge Maaskantprijs

Oliver Thill, Atelier Kempe/Thill

2004 – Grote Maaskantprijs

geen Winnaar, voordracht: het Rijksbouwmeesterschap

2003 – Jonge Maaskantprijs

Johan Anrys, Freek Persyn en Peter Swinnen, Bureau 51N4E
Space Producers

2002 – Grote Maaskantprijs

Dirk Sijmons, stedenbouwkundige & directeur Bureau H+N+S

2001 – Jonge Maaskantprijs

Wouter Vanstiphout, architectuurhistoricus, Bureau Crimson

2000 – Grote Maaskantprijs

Maarten Kloos, architect & directeur Stichting ARCAM

1999 – Jonge Maaskantprijs

collectief: Edzo Bindels, Ruurd Gietema, Arjan Klok en Henk Hartzema

1998 – Grote Maaskantprijs

Delfts Studentengenootschap STYLOS

1997 – Jonge Maaskantprijs

Christian Rapp, architect

1996 – Grote Maaskantprijs

geen Winnaar, voordracht: Rotterdamse haven

1995 – Jonge Maaskantprijs

Adriaan Geuze, landschapsarchitect / stedenbouwkundige,
Bureau West-8

1994 – Grote Maaskantprijs

Riek Bakker, stedenbouwkundige / landschapsarchitecte,
'86-'94 directeur Stedebouw & Volkshuisvesting Rotterdam

1993 – Jonge Maaskantprijs

Liesbeth van der Pol, architect

1992 – Grote Maaskantprijs

Ypke Gietema, wethouder Ruimtelijke Ordening van Groningen,
november '78 - april '92

1991 – Jonge Maaskantprijs

Willem Jan Neutelings, architect

1990 – Grote Maaskantprijs

Rijkswaterstaat voor de communicatie over de waterhuishoudkundige
herinrichting van de Nederlandse Delta

1989 – Jonge Maaskantprijs

Wiel Arets, architect

1988 – Grote Maaskantprijs

Geert Bekaert, kunst- en architectuurcriticus, -theoreticus en -historicus,
hoogleraar Architectuurgeschiedenis en -theorie

1987 – Jonge Maaskantprijs

architectenbureau Mecanoo

1986 – Grote Maaskantprijs

Rem Koolhaas, architect/publicist

1985 – Jonge Maaskantprijs

John Körmeling, architect/kunstenaar

1984 – Grote Maaskantprijs

Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen

1982 – Grote Maaskantprijs

Aldo van Eyck, hoogleraar, publicist, architect

1980 – Grote Maaskantprijs

de aktiegroep 'Het Oude Westen'

1978 – Grote Maaskantprijs

Stichting Wonen te Amsterdam met tijdschrift "Wonen TA/BK"

Colofon

De Maaskant Dialogen zijn georganiseerd door de stichting Rotterdam-Maaskant in het kader van het veertigjarig jubileum van de Rotterdam-Maaskantprijs (1978 - 2018)

programmering en organisatie Maaskant Dialogen

Thijs Barendse

moderator Maaskant Dialogen #1, #2, #3

Saskia van Stein

moderator Maaskant Dialogen #4

Thijs Barendse

inleiding

Joost Schrijnen en Wies Sanders

column 'een korte introductie...'

Michele Provoost

verslaglegging Maaskant Dialogen

Wies Sanders

eindredactie

Denise Vrolijk

fotografie Maaskant Dialoog #1

Fred Ernst

fotografie Maaskant Dialoog #2, #3

Fleur Beerthuis

fotografie Maaskant Dialoog #4

Aad Hoogendoorn

grafisch ontwerp & beeldredactie

Ariënne Boelens office

drukker

NPN drukkers, Breda

veel dank aan

bestuur stichting Rotterdam-Maaskant, Esther Heemsker (gemeente Rotterdam), De Dependance, Groot Handelsgebouw, Groos, Het Industriegebouw, De Balie en AIR Rotterdam.

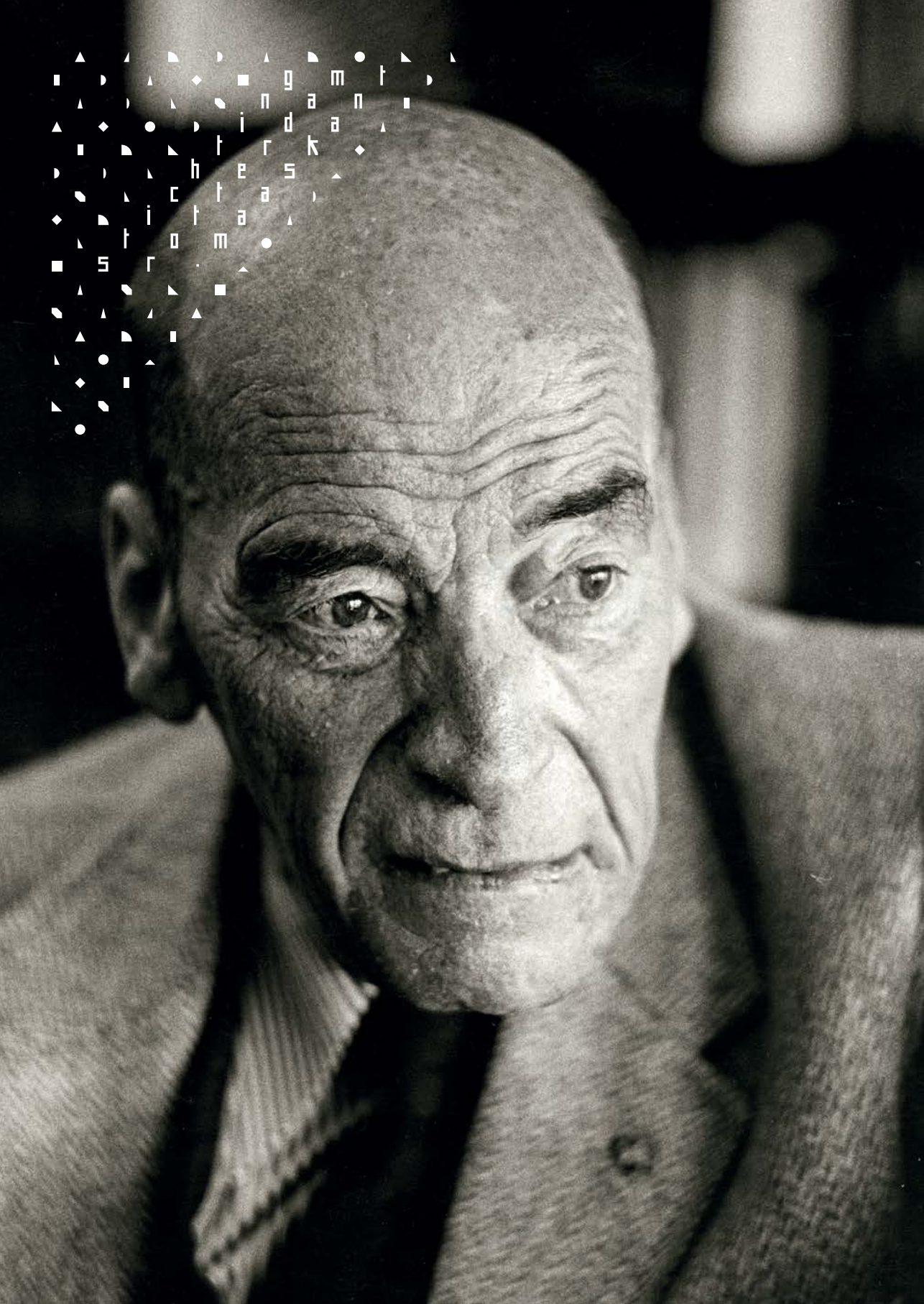
Alle webadressen in deze publicatie zijn ook te vinden op:

www.rotterdammaaskant.nl/demaaskantdialogen

De Maaskant Dialogen zijn ondersteund door:

**stimuleringsfonds
creatieve industrie**

g a m t
n d a n
i r s k
h t e a
c t a
s r i o m
s r
s r